

Univerzita Karlova

Pedagogická fakulta

Katedra občanské výchovy a filozofie

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Analýza vybraných učebnic občanské výchovy z hlediska genderu

Analysis of chosen civics textbooks from the perspective of gender

Daniela Šilpochová

Vedoucí práce: PhDr. Tereza Hyánková, Ph.D.

Studijní program: Anglický jazyk se zaměřením na vzdělávání

Studijní obor: B AJ-ZSV 20

2024

Odevzdáním této bakalářské práce na téma *Analýza vybraných učebnic občanské výchovy z hlediska genderu* potvrzuji, že jsem ji vypracovala pod vedením vedoucí práce samostatně za použití v práci uvedených pramenů a literatury. Dále potvrzuji, že tato práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

Praha 7. 4. 2024

Zde bych chtěla poděkovat vedoucí práce PhDr. Tereze Hyánkové, Ph.D. za vstřícný přístup a cenné rady.

ABSTRAKT

Tato práce se zabývá analýzou tří vybraných učebnic občanské výchovy pro 6. ročník základní školy z hlediska genderu. Cílem bylo za pomoci kvalitativní a kvantitativní obsahové analýzy zjistit, zda jsou v učebnicích ženy a muži vyobrazeni v genderově stereotypních rolích či nikoli a v jakém počtu jsou zastoupeni. Práce je rozdělena na teoretickou a praktickou část. Teoretická část je věnována vysvětlení pojmů pohlaví a gender, genderové socializaci, genderu v prostředí školy a nakonec genderu v jazyce. Praktická část je věnována samotné analýze učebnic. Výsledkem analýzy je zjištění, že jsou ve všech učebnicích ve výrazné početní převaze muži nad ženami. Genderová korektnost učebnic se však s postupem času zvyšuje.

KLÍČOVÁ SLOVA

gender, genderové role, genderové stereotypy, učebnice, občanská výchova, škola

ABSTRACT

This thesis is focused on the analysis of three chosen civics textbooks for the 6th grade of primary school from the perspective of gender. The aim was to find out, using qualitative and quantitative content analysis, whether or not women and men are depicted in gender stereotyped roles and in what numbers they are represented. The thesis is divided into a theoretical and a practical part. The theoretical part is dedicated to explaining the concepts of sex and gender, gender socialisation, gender in the school environment and gender in language. The practical part is dedicated to the analysis of the textbooks. As a result of the analysis, it is found that in all textbooks women are significantly outnumbered by men. However, the gender correctness of the textbooks increases over time.

KEYWORDS

gender, gender roles, gender stereotypes, textbook, civics, school

Obsah

1. Úvod.....	8
2. Teoretická část.....	10
2.1. Pohlaví a gender.....	10
2.1.1. Pohlaví.....	10
2.1.2. Gender.....	11
2.1.3. Vztah mezi pohlavím a genderem.....	14
2.2. Genderová socializace.....	15
2.2.1. Psychoanalytická teorie.....	16
2.2.2. Teorie sociálního učení.....	17
2.2.3. Kognitivně-vývojová teorie.....	18
2.2.4. Teorie genderových schémat, „optická skla kultury“.....	19
2.3. Gender a škola.....	20
2.4. Gender v jazyce.....	22
3. Praktická část: Analýza vybraných učebnic občanské výchovy.....	23
3.1. Metodologie.....	23
3.2. Občanská výchova pro 6. ročník základní školy, SPN, 1999.....	25
3.2.1. Výběr a prezentace učiva.....	25
3.2.2. Ilustrace a příklady.....	30
3.2.3. Jazyk.....	32
3.2.4. Shrnutí.....	34
3.3. Občanská výchova 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia, Fraus, 2012	
34	
3.3.1. Výběr a prezentace učiva.....	35
3.3.2. Ilustrace a příklady.....	41
3.3.3. Jazyk.....	45
3.3.4. Shrnutí.....	47

3.4. Výchova k občanství 6: učebnice vytvořená v souladu s RVP ZV, NOVÁ ŠKOLA, 2021	47
3.4.1. Výběr a prezentace učiva	48
3.4.2. Ilustrace a příklady	53
3.4.3. Jazyk.....	56
3.4.4. Shrnutí	57
4. Závěr.....	59
5. Seznam použité literatury	61
5.1. Primární zdroje: Analyzované učebnice.....	61
5.2. Sekundární zdroje.....	61
5.2.1. Knižní zdroje	61
5.2.2. Elektronické zdroje	62
6. Seznam tabulek	63

1. Úvod

Problematika genderu a genderové korektnosti je v dnešní době velmi živé téma, o kterém je diskutováno ve vztahu k téměř všem oblastem lidského působení. Silný důraz je kladen na školu a vzdělávání. Škola jakožto významný nástroj socializace se mimo jiné podílí i na utváření představ žáků a žákyň o genderovém řádu společnosti, ve které žijí. Učební pomůcky a obzvláště pak učebnice jsou hodnotově zatížené a mohou tak přispívat k (re)produkci genderových hierarchií a stereotypů ve společnosti.

V této práci se proto zabývám analýzou tří vybraných učebnic občanské výchovy z hlediska genderu. Práce je rozdělena na teoretickou a praktickou část. V teoretické části nejprve vysvětlím pojmy pohlaví a gender a nastíním některé teoretické přístupy k nim. Poté se budu věnovat genderové socializaci a vývoji teorií o fungování tohoto procesu. V další kapitole se budu zabývat tématem genderu ve vztahu k instituci školy. Především vysvětlím, ve kterých oblastech je škola i přes svou zdánlivou neutralitu stále genderovaná. Nakonec stručně uvedu několik oblastí českého jazyka, ve kterých se projevuje androcentrismus a jak to může dopadat na naše představy o světě kolem nás a vztahování se k němu.

V praktické části této práce se zabývám již zmíněnou analýzou tří vybraných učebnic občanské výchovy pro 6. ročník základní školy. Učebnice pocházejí od tří různých nakladatelství (SPN, Fraus a NOVÁ ŠKOLA) a byly vydány se značným časovým odstupem (1999, 2012 a 2021). Za využití kvalitativní a kvantitativní obsahové analýzy zkoumám tyto učebnice z hlediska genderu. Soustředím se přitom především na to, zda jsou v textu ženy a muži vyobrazováni v genderově stereotypních situacích, či zda naopak autorky a autoři učebnic projevují snahu stereotypy překonávat a ukazovat tak rozmanitější obraz světa. Zajímat mě bude i jaký podíl významných osobností, které jsou v učebnici zmíněny, tvoří ženy a jaký muži. Dále zkoumám zastoupení mužů a žen v textu i na fotografiích a ilustracích a situace, ve kterých se vyobrazení lidé vyskytují. U každé učebnice se zabývám také jazykem, který je v ní použitý, a to především výskytem generického maskulina a oslovení žáků a žákyň.

Cílem práce je zhodnotit genderovou korektnost analyzovaných učebnic a porovnat je vzájemně mezi sebou, abych zjistila, zda má časový odstup mezi vydáním každé z nich na genderovou korektnost vliv.

V textu práce se snažím používat genderově korektní jazyk, což v praxi znamená například nepřechylování příjmení žen a používání mužských i ženských tvarů názvů osob a profesí namísto použití generického maskulina. Přestože může být genderově citlivé vyjadřování v některých směrech protichůdné s jazykovou ekonomikou, považuji tuto protichůdnost za opodstatnitelnou, pakliže směřuje k méně androcentrickému jazyku.

2. Teoretická část

2.1. Pohlaví a gender

Pohlaví (anglicky *sex*) a gender jsou klíčovými pojmy pro obor genderových studií. V této kapitole tedy nejprve oba tyto pojmy postupně vysvětlím, poté nastíním vztah mezi nimi a některé teoretické přístupy, které tento vztah popisují.

2.1.1. Pohlaví

Ve *Velkém sociologickém slovníku* je pojem pohlaví definován následovně:

„Pohlaví je jedna ze dvou základních biologicko-sociálních charakteristik každého lidského jedince. [...] Biologicky se pohlaví jedince určuje podle přítomnosti pohlavních chromozomů, ale existují i další kritéria jako např. anatomický charakter gonád (p. gonádové), tvary zevních pohlavních orgánů, charakter postavy (p. fenotypické).“¹

Lidé mají 23 párů chromozomů. Každý pár je složen z jednoho chromozomu od matky a jednoho od otce. Jedním z těchto párů jsou tzv. pohlavní chromozomy, které určují naše genetické pohlaví. Tyto chromozomy jsou podle svého tvaru pojmenovány X a Y. Pohlavní chromozomy muže jsou složeny z jednoho chromozomu X a jednoho Y, zatímco ženské ze dvou chromozomů X.² Vajíčka, která mají biologické ženy, mají vždy pohlavní chromozom X, zatímco spermie, jejichž nositeli jsou biologičtí muži, mohou mít buď chromozom X nebo Y a právě proto je již v momentě početí otec tím, kdo určí budoucí pohlaví dítěte.³

Ačkoli jsou mužské a ženské biologické pohlaví často vnímána jako protikladná a vzájemně se vylučující, Ann Oakley zdůrazňuje, že je mezi nimi více podobností než odlišností. Prenatální vývoj probíhá až do sedmého (Renzetti a Curran uvádějí do šestého⁴) týdne těhotenství matky vždy stejně a mezi vnějšími genitáliemi obou pohlaví není zatím žádný rozdíl. Obě pohlaví mají stejnou anatomii v podobě soustavy trubice a genitálního hrbolku, ze

¹ LINHART, Jiří; VODÁKOVÁ, Alena a PETRUSEK, Miloslav. *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum, 1996. ISBN 80-7184-311-3. s. 781

² RENZETTI, Claire M. a DANIEL J. CURRAN. *Ženy, muži a společnost*. Praha: Karolinum, 2003. ISBN 80-246-0525-2. s. 52

³ OAKLEY, Ann; POLÁČKOVÁ, Milena; POLÁČEK, Martin a ČERMÁKOVÁ, Marie. *Pohlaví, gender a společnost*. Praha: Portál, 2000. ISBN 80-7178-403-6. s. 23

⁴ RENZETTI, Claire M. a DANIEL J. CURRAN. *Ženy, muži a společnost*. s. 62

kterého se později vyvine buď penis nebo klitoris. Až tvorba androgenů (mužských pohlavních hormonů, především pak testosteronu) mužským plodem (tedy plodem s chromozomy XY) vyvolá vývoj mužských pohlavních orgánů.⁵

U většiny lidí se chromozomální, hormonální, genitální a gonádové pohlaví shodují. Pohlaví však není striktně dichotomické a existují různé variace. Lidé s variacemi pohlavních znaků se označují termínem intersex⁶ (zastarale hermafrodité). Tento jev může spočívat například ve vývinu genitálu opačného pohlaví, než které má daný jedinec určené chromozomálně. Často také dochází k tzv. pohlavní neurčitosti, kdy ze vzhledu vnějšího genitálu nelze jednoznačně určit, o jaké pohlaví se jedná. V těchto případech bývá chirurgickým zákrokem vada „opravena“, nejčastěji přeoperováním genitálu do ženské podoby.⁷ Tito lidé jsou potom vychováni jako dívky, přestože chromozomální pohlaví mohou mít mužské. Ann Oakley referuje o výzkumech, které na intersex lidech prováděli v 50. letech 20. století Dr. John Money a manželé Hampsonovi, následujícím způsobem:

„Money a Hampsonovi sledovali velkou skupinu hermafroditických pacientů a v 95% ze všech případů (celkem jich bylo 113, což je u tohoto typu abnormality velký počet) odpovídalo pohlaví dané výchovou identitě genderu. Důležité však je, že to odpovídalo i u těch jednotlivců, jejichž pohlaví dané výchovou se neshodovalo s jejich chromozomálně, hormonálně a gonádami daným pohlavím a formou vnějších a vnitřních genitálií.“⁸

2.1.2. Gender

Z výzkumu, jehož výsledky jsem citovala, je jasně čitelný rozdíl mezi pohlavím a genderem („pohlavím daným výchovou“). *Velký sociologický slovník* definuje pojem gender takto:

„Gender je termín používaný pro skupiny vlastností a chování formované kulturou a spojené s obrazem muže a ženy. [...] Zdůrazňuje kategorie kontrastujících

⁵ Tamtéž, s. 23-26

⁶ RENZETTI, Claire M. a Daniel J. CURRAN. *Ženy, muži a společnost*. s. 73

⁷ Tamtéž

⁸ OAKLEY, Ann; POLÁČKOVÁ, Milena; POLÁČEK, Martin a ČERMÁKOVÁ, Marie. *Pohlaví, gender a společnost*. s. 125

charakteristik s označením ‚femininí‘⁹ či ‚maskulinní‘, které odrážejí očekávání spjatá s rolemi muže a ženy.“¹⁰

Gender tedy na rozdíl od pohlaví nemá svůj zdroj v biologii, ale v kultuře. Zatímco rozlišení lidí podle pohlavních znaků na ženy a muže je kulturně univerzální, pojetí femininity a maskulinity se napříč kulturami značně liší. Ann Oakley uvádí jména antropoložek a antropologů, kteří se tímto tématem zabývali a přispěli hodnotnými studii cizích kultur. Patří mezi ně např. Margaret Mead, Phyllis Kaberry, Jules Henry, Ethel Albert nebo Edward T. Hall.¹¹ Například právě Margaret Mead pozorovala tři kmeny z Nové Guineje. První dva z těchto kmenů kladly na rozdíly mezi maskulinitou a femininitou podstatně menší důraz než naše společnost. Muži a ženy si v těchto zkoumaných společnostech byli povahově velice podobní. Třetí pozorovaný kmen mezi ženskou a mužskou osobností rozlišoval, avšak jejich role byly vnímány opačně než v naší společnosti. Mužům byly přisuzovány vlastnosti, které bychom označili za femininní a ženám zase maskulinní.¹² Právě tato studie přispěla k rozlišení pohlaví jako biologické charakteristiky a genderu jako společenské konstrukce.¹³ Důležitým poznatkem tedy je, že gender je sociálně konstruovaný a do značné míry se liší nejen napříč kulturami, ale i v rámci jedné kultury v různých etapách historického vývoje.

Další důležitou poznámkou je, že všechny dnes známé společnosti včetně té naší jsou patriarchální, jak uvádí Sherry Ortner.¹⁴ Patriarchát je způsob uspořádání společnosti, ve kterém jsou muži mocensky nadřazeni ženám a maskulinním vlastnostem je přisuzována vyšší hodnota než těm femininním.¹⁵ Ortner uvádí tři typy dat, které dokazují podřadné postavení žen v dané společnosti: 1. explicitní znevažování žen v ideologii dané kultury či v řeči jejích příslušníků, 2. symbolické nástroje sloužící k implicitnímu znevážení žen a 3. sociálně-strukturální uspořádání, které vylučuje ženy ze sféry nejvyššího vlivu ve společnosti. Aby byla společnost považována za patriarchální, stačí, aby splňovala alespoň jeden z těchto bodů.¹⁶ Ačkoli byl tento článek

⁹ Je možno použít oba tvary „femininí (femininita)“ i „femininní (femininita)“. Ve své práci budu používat druhý z uvedených tvarů, avšak v citacích se mohou vyskytnout oba.

¹⁰ LINHART, Jiří; VODÁKOVÁ, Alena a PETRUSEK, Miloslav. *Velký sociologický slovník*. s. 339

¹¹ OAKLEY, Ann; POLÁČKOVÁ, Milena; POLÁČEK, Martin a ČERMÁKOVÁ, Marie. *Pohlaví, gender a společnost*. s. 49-51

¹² Tamtéž, s. 49

¹³ LINHART, Jiří; VODÁKOVÁ, Alena a PETRUSEK, Miloslav. *Velký sociologický slovník*. s. 339

¹⁴ ORTNER, Sherry B. *Is female to male as nature is to culture?* In Rosaldo, M. Z. and Lamphere L. (ed.) *Woman, culture, and society*. Stanford: Stanford University Press. 1974. s. 68

¹⁵ RENZETTI, Claire M. a Daniel J. CURRAN. *Ženy, muži a společnost*. s. 22

¹⁶ ORTNER, Sherry B. *Is female to male as nature is to culture?* s. 69-70

napsán již v roce 1974, nebyla dodnes potvrzena existence žádné matriarchální společnosti, a proto tyto informace považují za stále relevantní. Pierre Bourdieu popisuje historicky přetrvávající nadvládu mužů nad ženami, přičemž klade důraz na funkci institucí jako je např. rodina, stát, škola nebo církev, které historicky udržovaly strukturu vztahu nadvlády mezi muži a ženami. Především instituce rodiny a dělba práce v ní je zdrojem reprodukce této nadvlády.¹⁷ Ženská role pečovatelky o děti a domácnost ji vyčlenila z veřejného života a tím i z podílení se na chodu společnosti. I přes pokračující zrovnoprávnění žen a mužů přetrvává tato struktura ve společnosti dodnes.

Pohlavně-genderový systém společnosti zahrnuje nejen role, vlastnosti a činnosti spojované s daným genderem, ale také genderové stereotypy. Slovem stereotyp označujeme zjednodušující souhrnný popis určité společenské skupiny, který může být negativní či pozitivní.¹⁸ Aplikováním představ vyjádřených stereotypy na všechny příslušníky dané skupiny může docházet k přehlížení individuálních specifik jedinců.¹⁹ Se všemi příslušníky či příslušnicemi skupin, kterých se stereotyp týká, tedy potom jednáme na základě předpokládaných vlastností, které nemusí ani ve skutečnosti mít. Genderové stereotypy jsou zjednodušené a zobecněné popisy toho, jak by měla vypadat femininní žena a maskulinní muž.²⁰ Genderové stereotypy týkající se mužů a žen bývají většinou prezentovány jako dvojice vlastností ve vzájemné vazbě. Vlastnosti v těchto dvojicích jsou dichotomické a vzájemně se vylučují, např. dominantní muž a submisivní žena, muž jednající na základě rozumu a žena jednající na základě emocí, mužský svět neživé techniky a ženský svět živých vztahů atp.²¹ Podle Ireny Smetáčkové slouží genderové stereotypy jako symbolický nástroj pro udržování genderového řádu.²²

¹⁷ BOURDIEU, Pierre. *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum, 2000. ISBN 80-7184-775-5. s. 76-78

¹⁸ RENZETTI, Claire M. a Daniel J. CURRAN. *Ženy, muži a společnost*. s. 20

¹⁹ SMETÁČKOVÁ, Irena. *Genderové představy a vztahy: sociální a kognitivní aspekty vývoje maskulinity a femininity v průběhu základní školy*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2016. Gender sondy (Sociologické nakladatelství). ISBN 978-80-7419-229-6., s. 47

²⁰ RENZETTI, Claire M. a Daniel J. CURRAN. *Ženy, muži a společnost*. s. 20

²¹ SMETÁČKOVÁ, Irena. *Genderové představy a vztahy: sociální a kognitivní aspekty vývoje maskulinity a femininity v průběhu základní školy*. s. 49-50

²² Tamtéž, s. 47

2.1.3. Vztah mezi pohlavím a genderem

Gender bývá zjednodušeně definován jako „sociální pohlaví“ a je tak stavěn do opozice k pohlaví biologickému. Renzetti a Curran definují gender jako společenskou kategorii, která je konstruována na pohlaví, jenž je biologickou daností.²³ V tomto pojetí je gender vnímán jako variabilní a proměnlivý v závislosti na místě a času, zatímco pohlaví je vnímáno jako dané a neměnné. Ann Oakley naopak na příkladu chirurgických zákroků na intersex lidech argumentuje, že pohlaví lze dotvořit, aby umožnilo jedinci hrát jeho genderovou roli bez rizika zesměšnění a zmatků. V tomto případě tedy genderová identita modeluje biologii a ne naopak.²⁴ Opozice pohlaví jako neměnného, objektivně přírodou daného a genderu jako lidmi utvářeného a proměnlivého se v současném odborném diskurzu již stává kvůli nesamozřejmosti biologické danosti pohlaví zastaralou a je nahrazována novými teoriemi. Irena Smetáčková argumentuje, že biologické pohlaví je do jisté míry také sociálním konstruktem, jelikož kulturní kontext a úroveň vědeckého poznání určuje, co bude považováno za atributy biologického pohlaví.²⁵ Ve společnosti, kde lidé například neví o existenci pohlavních chromozomů, je za determinant biologického pohlaví považován vnější tvar genitálu. Ve společnosti, kde o pohlavních chromozomech víme, považujeme za biologického muže jedince, který má pohlavní chromozomy XY, přestože může mít vyvinutý ženský vnější genitál. West a Zimmerman uvádějí 3 vzájemně provázané sociálně konstruované kategorie, kterými jsou pohlaví (sex), pohlavní kategorie (sex category) a gender. Pohlaví zahrnuje rozřídění jedinců do kategorie samec (biologický muž, male) či samice (biologická žena, female) podle společností uznaných kritérií, kterými mohou být například pohlavní chromozomy nebo genitál. Pohlavní kategorie je společností vyžadovaný soubor znaků, které jedinci používají, aby byli rozpoznatelní jako ženy či muži. Gender je aktivita, při které je uskutečňováno chování, které je v dané společnosti od muže či ženy očekáváno.²⁶

Vztah a vliv přírody a prostředí (nature vs. nurture) na utváření identity jedince je také předmětem neustávajících sporů. Například z výše zmíněného výzkumu provedeného Dr. Moneyem a manželi Hampsonovými by vyplývalo, že vliv přírody je minimální a genderová

²³ RENZETTI, Claire M. a Daniel J. CURRAN. *Ženy, muži a společnost*. s. 20

²⁴ OAKLEY, Ann; POLÁČKOVÁ, Milena; POLÁČEK, Martin a ČERMÁKOVÁ, Marie. *Pohlaví, gender a společnost*. s. 126

²⁵ SMETÁČKOVÁ, Irena. *Genderové představy a vztahy: sociální a kognitivní aspekty vývoje maskulinity a femininity v průběhu základní školy*. s. 42

²⁶ WEST, Candace a ZIMMERMAN, Don H. Doing Gender. *Gender and Society*. 1987. roč. 1987, č. 1. s. 127

identita jedince je určena tím, k jakému genderu je vychován (tedy sociálně-konstruktivistický přístup). Tomu ale nenasvědčuje například existence transsexuality. Transsexuálové (transgender) jsou lidé, jejichž biologické pohlaví se neshoduje s jejich genderem. Například osoba, která z hlediska biologie náleží k mužskému pohlaví a byla vychovávána jako muž, může i přesto vnímat svou genderovou identitu jako ženskou.

2.2. Genderová socializace

Nejprve považuji za důležité vysvětlit pojem socializace. Ve *Velkém sociologickém slovníku* tento pojem definuje následovně:

„Socializace je komplexní proces, v jehož průběhu se člověk jako biologický tvor stává prostřednictvím sociální interakce a komunikace s druhými sociální bytostí schopnou chovat se jako člen určité skupiny či společnosti. Socializace spočívá v osvojování hodnot, norem a způsobů jednání srozumitelných a platných v dané kultuře či subkultuře.“²⁷

Proces socializace probíhá po celý život.²⁸ Protože socializace slouží k začlenění jedince do společnosti a protože jedním z organizačních ráďů společnosti je právě gender, je genderová socializace součástí socializace. Irena Smetáčková uvádí tři účely genderové socializace: 1. poznávání a akceptace sociálních institucí zakládajících genderovou polarizaci, 2. osvojování komunikačních pravidel vztahujících se k genderovým kategoriím, 3. formování genderové identity jako vlastní pozice v genderované sociální realitě.²⁹ Genderová socializace má jak explicitní tak implicitní podobu. Explicitní může spočívat například v odměňování či trestání jistého chování na základě genderových očekávání.³⁰ Chlapci jsou chváleni, pokud si vyberou „chlapecké“ hračky jako např. modely aut, náradí a jiné objekty odrážející stereotypně technický svět mužů a jsou naopak pokáráni, když jeví zájem o „dívčí hračky“ jako panenky či kuchyňské potřeby, které naopak reprezentují stereotyp pečovatelského a na domácnost orientovaného světa žen. Chlapci jsou za odchylování se od genderových norem

²⁷ LINHART, Jiří; VODÁKOVÁ, Alena a PETRUSEK, Miloslav. *Velký sociologický slovník*. s. 1012

²⁸ RENZETTI, Claire M. a Daniel J. CURRAN. *Ženy, muži a společnost*. s. 93

²⁹ SMETÁČKOVÁ, Irena. *Genderové představy a vztahy: sociální a kognitivní aspekty vývoje maskulinity a femininity v průběhu základní školy*. s. 55-56

³⁰ RENZETTI, Claire M. a Daniel J. CURRAN. *Ženy, muži a společnost*. s. 93

sankcionování více než dívky. Implicitní genderová socializace spočívá například ve vzájemných interakcích v dětských kolektivech či v pozorování chování dospělých.³¹

Existuje mnoho teorií, které popisují, na základě jakých mechanismů probíhá zvnitřňování genderového řádu. Stručně představím 4 nejvýznamnější z nich, které na sebe postupně navazovaly: psychoanalytickou teorii, teorii sociálního učení, kognitivně-vývojovou teorii a teorii genderových schémat.

2.2.1. Psychoanalytická teorie

Tato teorie vychází ze Sigmunda Freuda a jeho teorie identifikace.³² Základem této teorie je identifikace s rodičem stejného pohlaví, která přichází ve falickém období, tedy ve věku tří až čtyř let. Tato identifikace však probíhá u dívek a u chlapců odlišně. Chlapci se cítí sexuálně přitahováni k matce a vnímají otce jako konkurenci, tento jev se nazývá Oidipovský komplex.³³ Trpí ale tzv. kastráční úzkostí, která je způsobena vnímáním otce jako soka, kterého nemohou porazit a který je může kastrací připravit o penis. Chlapec pak přestává s otcem soupeřit a začne se s ním identifikovat, čímž se vyhne kastraci a může svůj sexuální vztah k matce realizovat skrze otce.³⁴ Dívky netrpí kastráční úzkostí, ale závistí penisu, která vzniká, když dívka poprvé spatří „dokonalejší“ genitál muže (otce). Při porovnání se svým tělem poté dochází k závěru, že již byla vykastrována a začne žárlit na muže a opovrhovat ženami. Celý život si pak připadá méněcenná.³⁵ K identifikaci s matkou dochází, když si dívka uvědomí, že může absenci penisu částečně kompenzovat sexuálním vztahem s mužem. Začne se s matkou identifikovat, aby se od ní naučila být dobrou ženou, která dokáže mít vztah s takovým mužem, jakým je její otec, který ji také sexuálně přitahuje (Elektrín komplex).³⁶ Další kompenzační strategie, kterou dívky (ženy) mohou použít k částečnému „získání penisu“ je porodit dítě, nejlépe syna.³⁷

Freudovská teorie je značně kritizována z několika důvodů. Jedním z důvodů je, že se podle Freuda tento proces odehrává v nevědomí, kvůli čemuž ale nemůžeme objektivně ověřit jeho

³¹ Tamtéž

³² Tamtéž, s. 94

³³ OAKLEY, Ann; POLÁČKOVÁ, Milena; POLÁČEK, Martin a ČERMÁKOVÁ, Marie. *Pohlaví, gender a společnost*. s. 136

³⁴ RENZETTI, Claire M. a Daniel J. CURRAN. *Ženy, muži a společnost*. s. 94-95

³⁵ Tamtéž, s. 95

³⁶ SMETÁČKOVÁ, Irena. *Genderové představy a vztahy: sociální a kognitivní aspekty vývoje maskulinity a femininity v průběhu základní školy*. s. 60-61

³⁷ RENZETTI, Claire M. a Daniel J. CURRAN. *Ženy, muži a společnost*. s. 95

platnost. Dalším předmětem kritiky je Freudova teze, že se genderové vzorce formují pouze v tomto období dětství a pak již zůstávají celý život neměnné. Lidé však dokážou své postoje měnit v reakci na společenské změny, a proto není Freudova koncepce přijímána. Neméně důležitá je kritika Freudova misogynního vyobrazení žen jako méněcenných bytostí, které se od mužů odlišují absencí penisu, který je v jeho pojetí symbolem dominance. Významnost Freudovy teorie spočívá především v tom, že upoutal pozornost vědy na důležitost prožitků v dětství, které nás mohou formovat na celý život.³⁸

2.2.2. Teorie sociálního učení

Tato teorie vychází z behaviorismu a je založena na konceptu posilování. Princip posilování spočívá na předpokladu, že pokud je nějaké jednání odměněno, pravděpodobně se bude opakovat a pokud je naopak potrestáno, pravděpodobnost jeho opakování se snižuje. Odměna a trest mohou mít podobu pochvaly a pokárání.³⁹ Novým vzorcům chování a tedy i genderovým rolím se jedinec učí skrze interakci s vnějším prostředím. Kromě posilování je dalším typem sociálního učení identifikace a nápodoba, které spočívají ve ztotožnění se s osobou, kterou pokládáme za vzor. U genderové socializace dochází k identifikaci s osobou (především s rodičem) stejného pohlaví, od které přejímáme postoje a chování.⁴⁰

Teorie sociálního učení byla také podrobena kritice, především kvůli tomu, že výsledky dalšího zkoumání ukázaly, že děti napodobují i osoby opačného pohlaví. Častěji napodobují dívky mužské vzory než naopak, což nasvědčuje tomu, že dítě napodobuje toho z rodičů, kdo má v jeho očích větší moc.⁴¹ Ann Oakley uvádí, že podobnost matky a syna v rodinách, kde je matka dominantním rodičem, je stejná jako podobnost otce a syna v rodinách, kde je dominantní otec.⁴² Dále je tato teorie kritizována za to, že vnímá jedince jen jako pasivního příjemce v jednosměrném procesu socializace.⁴³

³⁸ Tamtéž, s. 95-96

³⁹ Tamtéž, s. 98-100

⁴⁰ SMETÁČKOVÁ, Irena. *Genderové představy a vztahy: sociální a kognitivní aspekty vývoje maskulinity a femininity v průběhu základní školy*. s. 62

⁴¹ RENZETTI, Claire M. a Daniel J. CURRAN. *Ženy, muži a společnost*. s. 100

⁴² OAKLEY, Ann; POLÁČKOVÁ, Milena; POLÁČEK, Martin a ČERMÁKOVÁ, Marie. *Pohlaví, gender a společnost*. s. 137

⁴³ RENZETTI, Claire M. a Daniel J. CURRAN. *Ženy, muži a společnost*. s. 100

2.2.3. Kognitivně-vývojová teorie

Tato teorie, která se začala rozvíjet v 60. letech 20. století⁴⁴, se vymezuje vůči teorii sociálního učení, které bylo vyčteno, že přehlíží aktivní roli jedince v procesu socializace a prezentuje ho jen jako pasivního příjemce vnějších vlivů. Kognitivně-vývojová teorie vychází z myšlenek psychologů Jeana Piageta a Lawrence Kohlberga. Tito psychologové se zabývali studiem mentálních procesů, na základě kterých se děti učí chápat svět.⁴⁵ Kognitivně-vývojová teorie stojí na předpokladu, že proces socializace je poháněn tendencí člověka porozumět realitě, již je obklopen, aby v ní mohl zaujmout své místo a volit adekvátní chování. Člověk potřebuje dát sociální realitě nějaký řád a vytváření tohoto řádu se řídí takovými znaky, které jsou percepčně nápadné nebo kulturně akcentované.⁴⁶ Gender zapadá do obou těchto kategorií, jelikož je jeho dichotomizace jak percepčně nápadná (gender lze většinou poznat podle stylu oblékání, účesu, držení těla atp.) tak kulturně akcentovaná (již od raného dětství se dítě učí rozlišovat mezi tím, jaké vlastnosti, činnosti, hračky atd. jsou „holčičí“ a jaké „klučičí“ a tomuto rozlišování je připisována velká důležitost). Irena Smetáčková uvádí, že poznávání světa a utváření identity jsou podle této teorie úzce propojeny. Dítě si uvědomuje existenci genderu a samo si na základě tohoto poznání formuje genderovou identitu, zároveň jej toto vědomí genderové identity motivuje k dalšímu poznávání a hodnocení světa na základě již nabytých znalostí.⁴⁷ Tato teorie pomáhá vysvětlit, proč děti často samy od sebe upřednostňují činnosti a hračky přisuzované jejich genderu a proč zastávají stereotypní představy o genderu, především v tzv. předoperačním stadiu, tedy ve věku od 2 do 6 let. Až s přibývajícím věkem děti začínají zaujímat pružnější postoj ke genderu.⁴⁸

I tato teorie se setkala s kritikou. Ta se týkala například věku, ve kterém si děti osvojují genderovou identitu. Podle kognitivně-vývojové teorie toto nastává ve věku 3-5 let, novější výzkumy však naznačují, že to je dříve, asi kolem 2 let věku. Další podstatná kritika se týká toho, že podle této teorie se děti o genderu učí na základě vlastního vnímání a kategorizace světa a tím je bagatelizován vliv kultury na socializaci jedince.⁴⁹

⁴⁴ SMETÁČKOVÁ, Irena. *Genderové představy a vztahy: sociální a kognitivní aspekty vývoje maskulinity a femininity v průběhu základní školy*. s. 66

⁴⁵ RENZETTI, Claire M. a Daniel J. CURRAN. *Ženy, muži a společnost*. s. 100-101

⁴⁶ SMETÁČKOVÁ, Irena. *Genderové představy a vztahy: sociální a kognitivní aspekty vývoje maskulinity a femininity v průběhu základní školy*. s. 65

⁴⁷ Tamtéž

⁴⁸ RENZETTI, Claire M. a Daniel J. CURRAN. *Ženy, muži a společnost*. s. 101

⁴⁹ Tamtéž, s. 102

2.2.4. Teorie genderových schémat, „optická skla kultury“

Tato teorie, která se začala rozvíjet v 80. letech 20. století, se opírá o dílo americké psychologičky Sandry Bem.⁵⁰ Renzetti a Curran z jejího díla vyzdvihují především koncept „optických skel kultury“, spočívající na tezi, že každá kultura je založena na předpokladech, jak by její členové měli vypadat, jednat a uvažovat. Tyto předpoklady nazývá Bem optickými skly. V západní kultuře nachází 3 genderová optická skla: genderovou polarizaci (muži a ženy se zásadně liší), androcentrismus (muži jsou nadřazeným pohlavím a na svět je nahlíženo z jejich perspektivy) a biologický esencialismus (rozdíly mezi ženami a muži jsou přirozené a proto nezrušitelné). V průběhu socializace se tyto optiky promítají do lidského vědomí a ovlivňují jej.⁵¹ Společenské instituce na základě těchto optických skel umisťují a směřují ženy a muže do odlišných pozic a nerovných životních situací.⁵²

Irena Smetáčková vyzdvihuje z díla Bem koncept genderových schémat. Schéma chápe jako konstrukt, který obsahuje informace o určité kategorii, jejích znacích a vazbách k jiným kategoriím. Genderová schémata obsahují informace o tom, jak mají vypadat, přemýšlet a chovat se ženy a muži. Na základě těchto schémat si vytváříme dojmy o nových osobách a rozhodujeme o vlastním jednání. Lidé mají volbu v tom, zda se budou těmto schémat rigidně držet (takové osoby jsou pak označovány jako genderově schematické) či nikoli (osoby genderově aschematické). Člověk, který je genderově aschematický a jedná tedy na základě jak femininních, tak maskulinních charakteristik, je označován jako androgynní. Androgynní člověk přitom nemusí nutně mít pochybnosti o své příslušnosti k jednomu či druhému genderu. Aschematičnost vede mimo jiné k maximalizaci kognitivního potenciálu a k hlubšímu kritickému myšlení. Genderové aschematičnosti je však obtížné dosáhnout, protože kognitivní vývoj jedince nutně zahrnuje období, kdy jedinec vyhledává jednoduché struktury.⁵³ Tato teorie tedy přiznává důležitost jak vlivu vnějšího okolí, tak aktivnímu uchopování a kategorizování světa jedincem.

⁵⁰ SMETÁČKOVÁ, Irena. *Genderové představy a vztahy: sociální a kognitivní aspekty vývoje maskulinity a femininity v průběhu základní školy*. s. 67

⁵¹ RENZETTI, Claire M. a Daniel J. CURRAN. *Ženy, muži a společnost*. s. 103-104

⁵² SMETÁČKOVÁ, Irena a JARKOVSKÁ, Lucie. *Gender ve škole: příručka pro budoucí i současné učitelky a učitele*. Praha: Otevřená společnost, 2006. ISBN 80-903331-5-X. s. 12

⁵³ SMETÁČKOVÁ, Irena. *Genderové představy a vztahy: sociální a kognitivní aspekty vývoje maskulinity a femininity v průběhu základní školy*. s. 68-69

2.3. Gender a škola

Škola je institucí, která se významně podílí na socializaci jedince. Irena Smetáčková a Lucie Jarkovská argumentují, že škola má ze své podstaty tendenci obhajovat společenský (a součástí toho i genderový) status quo, jelikož předává žákům a žákyním informace o tom, jaká společnost je, spíše než jaká by měla být. Tím by se totiž každá nová generace studujících stávala objektem experimentu, u kterého nejde předem určit, zda by byl prospěšný. I přesto jsou však v současnosti na instituci školy kladeny nároky na výchovu k genderové rovnosti a otevřenosti. To je obtížně realizovatelné z mnoha důvodů, které dále rozvedu.⁵⁴

V historii měly ženy omezený přístup ke vzdělání. Nejprve se ho nesměly účastnit vůbec a později jim bylo poskytováno vzdělání jen takové, které je připravovalo na budoucí roli manželky a pečovatelky o rodinu. Mužské vzdělání bylo naopak vždy orientováno na rozvoj jejich osobnosti a na budoucí uplatnění ve veřejné sféře.⁵⁵ Přestože v současnosti mají ženy stejný přístup ke vzdělání jako muži, jde už při pohledu na zastoupení žen a mužů v jednotlivých oborech na středních a vysokých školách vidět, že genderově stereotypní vzorce myšlení ve společnosti přetrvávají. Dívky výrazně početně převažují na zdravotních, pedagogických a sociálních školách a na učebních oborech zaměřených na služby, jako např. kadeřnictví, kosmetika a cukrářství. Chlapci naopak převažují na technicky zaměřených učilištích a průmyslových školách.⁵⁶ To zrcadlí stereotypní vnímání žen jako pečovatelek a esteticky založených bytostí a mužů jako technicky zdatných a logicky přemýšlejících. Takové rozdělování oborů podle genderu potom vědomě i nevědomě ovlivňuje výběr oboru u žákyň a žáků.

Smetáčková a Jarkovská uvádějí 5 rovin, na nichž lze pozorovat gender v organizaci školy:

1. oddělení úkolů a fyzického prostoru určeného ženám a mužům (oddělení šaten a koupelen pro muže a ženy, rozdělení úkolů na chlapecké – např. oprava lavic a dívčí – např. zalévání květin),
2. konstrukce symbolů a představ, které podporují či vysvětlují praktické genderové oddělení činností a oblastí (např. zdůvodnění, že dívky budou mít na starosti správu nástěnky, protože ženy mají větší cit pro estetiku),

⁵⁴ SMETÁČKOVÁ, Irena a JARKOVSKÁ, Lucie. *Gender ve škole: příručka pro budoucí i současné učitelky a učitele*. s. 14-15

⁵⁵ RENZETTI, Claire M. a Daniel J. CURRAN. *Ženy, muži a společnost*. s. 125

⁵⁶ SMETÁČKOVÁ, Irena a JARKOVSKÁ, Lucie. *Gender ve škole: příručka pro budoucí i současné učitelky a učitele*. s. 17

3. formální i neformální pravidla komunikace mezi ženami a muži (např. očekávání, že se v pedagogickém sboru budou muži chovat k ženám gentlemany),
4. osobní identita členů a členek organizace, která zahrnuje jak příslušnost k určitému genderu, tak k určitému povolání, přičemž tyto oblasti musí být sladěné (přístup učitelky má odpovídat ženské genderové roli a důraz má být kladen na výchovu, skoro až mateřství a emoce, zatímco přístup učitele musí odpovídat mužské genderové roli, což zahrnuje důraz na racionalitu a odstup od studujících),
5. logika a principy života v organizaci (logika konzervuje a reprodukuje struktury, na nichž organizace stojí, přičemž instituce školy je v mnoha aspektech spojena s maskulinitou, a proto škola učí genderované a převážně patriarchální pojetí světa).⁵⁷

Někdy bývá argumentováno tím, že koedukací (společnou výukou dívek a chlapců) bylo dosaženo rovnosti žen a mužů na českých školách. Genderové rozdělení ve škole se ale nadále projevuje v mnoha oblastech, mezi něž patří například uspořádání fyzického prostoru školy a rozdělování předmětů na mužské a ženské, a to i na symbolické úrovni. Fyzický prostor školy je v některých případech genderován explicitně, třeba v rozdělených ženských a mužských koupelnách a šatnách. Může k tomu ale docházet i implicitně, například pokud jsou na chodbě pověšeny portréty významných osobností, mezi nimiž početně převažují muži. Dívkám je tak vysílán signál, že tyto prostory jsou určeny spíše chlapcům. Dále je žákům a žákyním signalizováno rozdělení předmětů na ženské a mužské třeba podle vyučující(ho), kdy ženy častěji vyučují humanitní obory a muži se spíše pohybují v oblasti přírodních věd. I v rámci náplně předmětů může docházet k segregaci. Například tělesná výchova bývá oddělená pro chlapce a dívky. Dívky se věnují spíše gymnastice a „ženským“ týmovým sportům jako je třeba volejbal, zatímco chlapci se věnují spíše atletice a fotbalu.⁵⁸

Smetáčková a Jarkovská zmiňují výzkum školních kolektivů, jehož výsledky ukázaly, že dívky v čistě dívčích třídách dosahují lepších studijních výsledků než v koedukovaných, zatímco chlapci mají lepší výsledky v koedukovaných třídách. Dívky v segregovaných třídách dosahují lepších výsledků především v matematice a technických předmětech. Segregace však podle autorek vede k nebezpečí diverzifikace učiva podle toho, zda je určeno dívkám či chlapcům.⁵⁹

⁵⁷ Tamtéž, s. 15-16

⁵⁸ Tamtéž, s. 16-18

⁵⁹ Tamtéž, s. 18

2.4. Gender v jazyce

Výzkum jazyka a diskurzu z genderového hlediska započal v angličtině a němčině v 70. letech 20. století, v češtině se však kritika jazykových projevů diskriminace žen začala objevovat až po roce 2000.⁶⁰ Jana Valdřová uvádí několik oblastí, kde se androcentrismus v českém jazyce projevuje, čímž může docházet k legitimizaci genderových hierarchií. Představím pár nejdůležitějších z těchto jevů.

Rodové asymetrie názvů osob – mužský rodový protějšek nemají např. názvy profesí jako „chůva“, „kosmetička“ nebo „hospodyňka“. To může potom odrazovat muže od zájmu o taková povolání, kvůli čemuž přetrvává genderová segregace těchto profesních oblastí.⁶¹

Statusově nerovné páry – když lidé mluví o profesním světě, často nevědomky konstruují opozice, kde muž zastává nadřazenou roli a žena podřazenou, např. „ředitel a sekretářka“, „lékař a sestra“, „porod s lékařem nebo s asistentkou“.⁶²

Generické (nepříznakové) maskulinum – při použití této konstrukce jsou ženy „zahrnuty“ pod mužské názvy osob. Toto označení se považuje za neutrální z hlediska biologického rodu, který mluvčí buď nezná, nebo jej v daném kontextu nepovažuje za důležitý. Valdřová jako příklad uvádí větu: „*Pracovala jsem jako dispečer.*“⁶³ Problematičnost tohoto lingvistického jevu spočívá v tom, že maskulinum vyvolává asociaci s mužem. Ženy se s ním tedy nemusí identifikovat. Dalším problémem je, že není vždy jasně rozpoznatelné, zda je maskulinum míněno genericky, či jako označení muže.⁶⁴ Jazykového zviditelnění žen lze dosáhnout mimo jiné uváděním jak ženských, tak mužských názvů osob namísto pouhého použití generického maskulina.⁶⁵

⁶⁰ VALDŘOVÁ, Jana. Reprezentace ženství z perspektivy lingvistiky genderových a sexuálních identit. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2023. ISBN 978-80-246-5650-2. s. 16-17

⁶¹ Tamtéž, s. 97-99

⁶² Tamtéž, s. 121

⁶³ Tamtéž, s. 140

⁶⁴ Tamtéž, s. 138-141

⁶⁵ Tamtéž, s. 149

3. Praktická část: Analýza vybraných učebnic občanské výchovy

V této části práce se budu věnovat obsahové analýze tří vybraných učebnic z hlediska genderu. Zvolila jsem následující učebnice:

1. Občanská výchova pro 6. ročník základní školy, SPN, 1999⁶⁶,
2. Občanská výchova 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia, Fraus, 2012⁶⁷,
3. Výchova k občanství 6: učebnice vytvořená v souladu s RVP ZV, NOVÁ ŠKOLA, 2021⁶⁸.

Učebnice budu analyzovat v tomto pořadí. Mezi vydáním každé z nich je odstup přibližně jedné dekády. Předpokládala jsem, že se tato skutečnost promítne i do jejich genderové korektnosti. Učebnice od nakladatelství Fraus a NOVÁ ŠKOLA obsahují i kapitolu, která se zabývá životem v rodině, kde se genderová problematika řeší nejvíce explicitně, a proto jsem právě tyto učebnice zvolila.

3.1. Metodologie

Při analýze se budu řídit *Příručkou pro genderové posuzování učebnic*⁶⁹ od autorek J. Valdrové, I. Smetáčkové-Moravcové a B. Knotkové-Čapkové. Příručka vznikla v roce 2004 v rámci projektu *Posuzování genderové korektnosti učebnic* realizovaného Pedagogickou fakultou Jihočeské univerzity za podpory MŠMT⁷⁰. V této příručce autorky uvádějí zásady genderové korektnosti učebnic ve třech oblastech:

- 1) výběr a prezentace učiva,
- 2) ilustrace a příklady,

⁶⁶ DUDÁK, Vladislav, INQUORT, René, MAREDA, Richard. *Občanská výchova pro 6. ročník základní školy*. 1. vydání. Praha: SPN – pedagogické nakladatelství, akciová společnost, 1999. ISBN 80-7235-061-7.

⁶⁷ JANOŠKOVÁ, Dagmar et al. *Občanská výchova 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. 1. vydání. Plzeň: Nakladatelství Fraus, 2012. ISBN 978-80-7238-397-9.

⁶⁸ SKÁCELOVÁ, Jana, MRÁZOVÁ, Lenka. *Výchova k občanství 6: učebnice vytvořená v souladu s RVP ZV*. 8. vydání. Brno: NOVÁ ŠKOLA, s.r.o., 2021. ISBN 978-80-7600-219-7.

⁶⁹ VALDROVÁ, Jana, SMETÁČKOVÁ-MORAVCOVÁ, Irena, KNOTKOVÁ-ČAPKOVÁ, Blanka. 2004. *Příručka pro posuzování genderové korektnosti učebnic*. Praha. Dostupné z: <https://adoc.pub/piruka-pro-posuzovani-genderove-korektnosti-uebnic.html> [28.11.2023]

⁷⁰ Tamtéž, s. 3

3) jazyk⁷¹.

Podle autorek by v učebnici měli být prezentováni lidé v různých rolích a s různými vlastnostmi, aniž by byly určité rysy přiřazovány určitému pohlaví. Měly by být vyzdvihovány vlastnosti, které jsou lidem společné, spíše než aby byly zdůrazňovány rozdíly mezi muži a ženami. Určité nadání a schopnosti nemají být spojovány pouze s jedním pohlavím a lidé mají být prezentováni i v „netradičních“ profesích a funkcích. Ženy nemají být zobrazovány ve „službě“ muži, rodině a společnosti. Měl by tedy být kladen důraz i na aktivity žen ve veřejné sféře a na aktivní otcovství mužů a jejich podílení se na práci v domácnosti.⁷²

Ilustrace mají znázorňovat obě pohlaví v různých situacích. Důraz má být kladen na nestereotypní zobrazování v rolích, které nejsou typicky přisuzované mužům či ženám. Příklady, na kterých je ilustrován výklad učiva, či je učivo následně prověřováno, by měly být velmi pestré a měly by zahrnovat různé oblasti života. Při výkladu každého jevu má být použito více příkladů.⁷³

Co se týče jazyka, měli by podle autorek být oslovováni jak žáci, tak žákyně. Také by mělo být co nejvíce omezováno generické maskulinum a nahrazováno opisy či genderově neutrálními tvary (např. „vyučující“ místo „učitel“). Při zadávání úloh by se mělo používat množné číslo či vykání. Pokud je použito jednotné číslo, pak by mělo být využito lomítek či závorek, aby byly přímo oslovovány i dívky.⁷⁴

Na základě této příručky se bude moje analýza zabývat výše zmíněnými třemi oblastmi (výběr a prezentace učiva, ilustrace a příklady, jazyk). Budu kombinovat kvalitativní i kvantitativní metody analýzy.

Výběr učiva je samozřejmě přizpůsoben *Rámcovému vzdělávacímu programu pro základní vzdělávání*⁷⁵, proto budu zkoumat především jeho výklad a spočítám, kolik bylo v dané učebnici zmíněno známých osobností a z jaké oblasti života. Budu také zkoumat, zda se ve výkladu učiva objevují genderové stereotypy nebo jestli se je učebnice naopak snaží překonávat.

⁷¹ Tamtéž, s. 17-23

⁷² Tamtéž

⁷³ Tamtéž

⁷⁴ Tamtéž

⁷⁵ *Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání*. [online]. Praha: MŠMT, 2023. 164 s. Dostupné z: <https://www.msmt.cz/file/60263/>. [cit. 15. 2. 2024].

Dále mne bude zajímat, kolik žen (dívek) a mužů (chlapců) se objevuje na fotografiích a ilustracích⁷⁶ a v jakých rolích jsou vyobrazováni. Nutno podotknout, že u této části analýzy se budu sama muset do jisté míry řídit při klasifikaci osob genderovými stereotypy (např. dlouhé vlasy a nošení sukní jako identifikátor žen). Budu také zkoumat, kolik se objevuje mužských a ženských postav v ilustrativních příkladech v textu a jakou roli zastávají.

V oblasti jazyka budu zkoumat, jak jsou žákyně a žáci v učebnici oslovováni a v jaké míře je využíváno (či naopak obcházeno) generické maskulinum.

3.2. Občanská výchova pro 6. ročník základní školy, SPN, 1999

Tato učebnice obsahuje následující kapitoly: Do školy a do obce aneb Vědět, jak na to a kudy kam; Kde domov můj aneb O rodném kraji, vlasti a o všem, co považujeme za naše společné tradice; Co všechno dokáže člověk aneb O kultuře a lidské schopnosti tvořit; Nauč se synečku hospodařit aneb O majetku, penězích, hospodaření a o štěstí, Pozvání do společnosti aneb Žijeme s druhými lidmi.⁷⁷

Každá kapitola je dále rozdělena do podkapitol zabývajících se dílčími tématy z daného tematického okruhu. Tyto podkapitoly jsou dále členěny na krátké úseky o délce jedné až tři stran, které mají odpovídat vždy jedné vyučovací hodině. Na konci každé podkapitoly je pár otázek k zopakování probraného učiva a na konci každé kapitoly je „Ohlédnutí za kapitolou“, které obsahuje stručné shrnutí celé kapitoly a otázky k procvičení osvojených znalostí. Po vizuální stránce učebnice obsahuje velmi málo ilustrací a fotografií a sestává spíše z dlouhých bloků textu.

3.2.1. Výběr a prezentace učiva

„Chovat se slušně mimo jiné znamená i všimnout si, že někdo potřebuje moji pomoc, že někdo potřebuje podpořit, že na důkaz toho, jaký jsem silák, nebudu mlátit své spolužáky knížkou po hlavě, že jako něžná mladá slečna nebudu mluvit

⁷⁶ Do celkového počtu osob na fotografiích a ilustracích jsem nepočítala osoby, které jsou na fotografiích zjevně v pozadí (rozcitřené, zčásti uříznuté) a nejsou tedy účastníky děje na obrázku. Dále jsem nepočítala fotografie davů, jelikož by bylo téměř nemožné spočítat a identifikovat jednotlivé lidi na nich. U komiksů jsem každou postavu počítala jen jednou, přestože byla na více po sobě jdoucích obrázcích.

⁷⁷ DUDAK, Vladislav, INQUORT, René, MAREDA, Richard. *Občanská výchova pro 6. ročník základní školy.*

sprostě jako poslední hlupák, že když se mi líbí Irenka ze 6.B, nebudu ji tahat za copy, aby si kluci nemysleli, že jsem „baba“ [...]“⁷⁸

Tento úryvek, který se vyskytuje téměř na začátku učebnice, vnímám jako velmi problematický, jelikož obsahuje mnoho genderových stereotypů a předsudků. Vyskytuje se tu dominantní mužská role „siláka“, který svou dominanci potvrzuje agresivitou vůči slabším. S používáním fyzického násilí jsou tu asociováni jen chlapci, což se shoduje se stereotypem, že muži jsou agresivní a používají násilí, zatímco ženy ne. Dále je tu apelováno na dívky – stereotypně „něžné“ – aby nemluvily sprostě, což vyvolává dojem, že chlapcům je ve školním prostředí mluvit sprostě dovoleno. Není jediný důvod, proč by se tato zásada slušného chování nemohla vztahovat i na chlapce. Nakonec je tu označení „baba“, tedy hanlivý výraz pro ženu, jako urážka či ponížení chlapců. Tuto část vnímám jako nejvíce problematickou, jelikož je chlapcům vštěpováno, že být mužem, který má ženské vlastnosti, je něco špatného, a že za to budou spolužáky zesměšňováni a nebudou bráni jako „opravdoví muži“.

„Protože všichni vědí, že nejlepší péči dokáže dát malým dětem především rodina a milující maminka, chodí děti do jeslí pouze v případě, nedá-li se najít jiné řešení. Většinou je to tehdy, když oba rodiče – a hlavně maminka – odcházejí do zaměstnání [...]“⁷⁹

V tomto úryvku je dvakrát zdůrazněno, že primární pečující osobou je pro dítě matka. To potvrzuje stereotyp, kdy je od ženy očekáváno, že ona bude ta, kdo zůstane doma a bude pečovat o děti, přestože tuto roli může zastávat i muž (otec).

„Maminky si sednou k šití, pletení, pěstují květiny nebo neustále vymýšlejí způsoby, jak zpestřit jídelníček. Chodí na gymnastiku, rády si zajdou do kina nebo do divadla. Mnozí tatínkové sbírají známky, staré mince, kutí v dílnách, kde vyrábějí užitečné doplňky pro domácnost.“⁸⁰

Tato pasáž je dokonce uvedena i v *Příručce pro genderové posuzování učebnic*⁸¹, o kterou se opírá má metodologie, jako genderově nekorektní příklad zobrazování žen a mužů. Ženám (matkám) a mužům (otcům) jsou zde přisuzovány stereotypní volnočasové aktivity, což může u žákyň a žáků vyvolat pocit, že např. dívky nemohou sbírat známky a chlapci šít nebo vařit.

⁷⁸ Tamtéž, s. 14

⁷⁹ Tamtéž, s. 16

⁸⁰ Tamtéž, s. 22

⁸¹ VALDROVÁ, Jana, SMETÁČKOVÁ-MORAVCOVÁ, Irena, KNOTKOVÁ-ČAPKOVÁ, Blanka. *Příručka pro posuzování genderové korektnosti učebnic*. s. 21

Takové rozřazování aktivit na mužské a ženské akorát prohlubuje vnímání rozdílů mezi pohlavími a zužuje výběr potenciálních životních drah.

V podkapitole věnované regionálním zvláštnostem je ukázka textu napsaného slováckým nářečím. V této ukázce muž kosí pole a polní hlídač mu přinese oběd, který mu posílá žena. Muž se na ni naštvě za to, že mu uvařila bramborový guláš a explicitně ji urazí slovy „*Krúci do baby!*“⁸². Autoři učebnice jistě mohli zvolit jinou ukázku, kde není ženám nadáváno. Mimo to obsahuje ukázka stereotypní rozdělení rolí, kdy žena zůstává doma a vaří, zatímco muž je venku a pracuje.

Na str. 54-55 jsou vyjmenovány slavné české osobnosti z různých oblastí života (věda, hudba, literatura, filozofie aj.). Z toho je tu zmíněno 43 mužů a pouze 2 ženy. Je samozřejmé, že kvůli nerovnému postavení se ženy nemohly vždy prosazovat např. v politice nebo vědě, ale jistě by se dalo najít mnoho významných českých žen, které by tu mohly být zmíněny (např. Marie Terezie nebo Milada Horáková).

„Normativní kultura nám předepisuje, jaké oblečení si máme kam vzít (oblek s kravatou do divadla, džíny na výlet) [...]“⁸³

Oblek s kravatou je typicky mužským formálním oděvem. Jelikož tu není zmíněna ženská alternativa (společenské šaty, kostýmek), lze usoudit, že tato část textu je určena pouze chlapcům a dívky jsou opomenuty či zcela vyloučeny z této oblasti kultury. Důsledkem může být, že bude v dívkách vzbuzen dojem, že se jich obsah učebnice netýká.

„Mezi manžely však většinou existuje bezpodílové spoluvlastnictví, což znamená, že rodinný majetek patří oběma manželům společně, bez ohledu na to, že třeba otec vydělává mnohem víc než matka (anebo naopak). Majetek rodiny totiž nemůžeme měřit pouze výdělkem; matka se například stará více o děti, uklízí (pečuje o majetek) a dělá mnoho dalších velmi potřebných věcí.“⁸⁴

Tento úryvek opět obsahuje hned několik genderových stereotypů a předsudků. Je tu vyjádřen předpoklad, že muž vydělává „mnohem více“ než žena. Sice je tu pokus ukázat, že to může být i naopak, ale hned v další větě je potvrzeno, že mysleli muže, jelikož je matka ta, kdo „dorovná“ nepoměr v příjmu domácími pracemi. Péči o děti a o domácnost má tedy podle

⁸² DUDÁK, Vladislav, INQUORT, René, MAREDA, Richard. *Občanská výchova pro 6. ročník základní školy*. s. 45

⁸³ Tamtéž, s. 77

⁸⁴ Tamtéž, s. 105

autorů na starost pouze matka, jelikož tu na rozdíl od předchozí věty nijak nevyjádřili, že to může být i naopak.

Ze známých osobností bylo v učebnici dohromady zmíněno 65 mužů a jen 7 žen. Ženy byly především z oblasti náboženství (světice), poté tu byly 2 zpěvačky a 1 spisovatelka (viz tabulka 1). Žádná ze zmíněných žen nebyla zmíněna samostatně. Lucie Bílá byla zmíněna vedle Karla Gotta⁸⁵, Ema Destinová mezi hudebníky mužského pohlaví a Božena Němcová mezi spisovateli⁸⁶. Světice jsou zmíněny v kapitole o zimních obyčejích a zvycích kvůli dnům, na které jejich svátky připadají, nikoli kvůli činům těchto žen⁸⁷.

⁸⁵ Tamtéž, s. 25

⁸⁶ Tamtéž, s. 54

⁸⁷ Tamtéž, s. 65

Tabulka 1

SPN - osobnosti					
Muži			Ženy		
Osobnost	Oblast života	Strana	Osobnost	Oblast života	Strana
Karel Poláček	Spisovatel	10	Lucie Bílá	Zpěvačka	25
Karel Gott	Zpěvák	25	Erna Destinová	Zpěvačka	54
Václav Prokop Diviš	Vědec (vynálezce)	54	Božena Němcová	Spisovatelka	54
bratřenci Veverkovi	Vědci (vynálezci)	54	sv. Kateřina	Náboženství (svěťice)	65
Gregor Johann Mendel	Vědec	54	sv. Cecilie	Náboženství (svěťice)	65
Josef Ressel	Vědec (vynálezce)	54	sv. Barbora	Náboženství (svěťice)	65
Jan Evangelista Purkyně	Vědec	54	sv. Lucie	Náboženství (svěťice)	65
František Křížik	Vědec (vynálezce)	54			
Jan Jánský	Vědec	54			
Viktor Kaplan	Vědec (vynálezce)	54			
Otto Wichterle	Vědec (vynálezce)	54			
Jaroslav Heyrovský	Vědec	54			
Bedřich Smetana	Skladatel	54			
Antonín Dvořák	Skladatel	54			
Leoš Janáček	Skladatel	54			
Bohuslav Martinů	Skladatel	54			
Otakar Mařák	Zpěvák	54			
Josef Suk	Houslista	54			
Josef Slavík	Houslista	54			
František Ondříček	Houslista	54			
Jan Kubelík	Houslista	54			
Oskar Nedbal	Dirigent	54			
Václav Talich	Dirigent	54			
Rafael Jeroným Kubelík	Dirigent	54			
Jaroslav Hašek	Spisovatel	54			
Karel Čapek	Spisovatel	54			
Milan Kundera	Spisovatel	54			
Josef Škvorecký	Spisovatel	54			
Bohumil Hrabal	Spisovatel	54			
Václav Havel	Spisovatel, panovník	54			
Franz Kafka	Spisovatel	54			
Vítězslav Nezval	Spisovatel	54			
Vladimír Holan	Spisovatel	54			
Jaroslav Seifert	Spisovatel	54			
Karel Hynek Mácha	Spisovatel	54			
Jan Neruda	Spisovatel	54			
Jiří Menzel	Režisér	55			
Jan Svěrák	Režisér	55			
Miloš Forman	Režisér	55			
Jan Hus	Náboženství (kněz)	55			
Petr Chelčický	Náboženství (kněz)	55			
Jan Amos Komenský	Pedagog	55			
František Palacký	Historik	55			
Tomáš Garrigue Masaryk	Panovník	55			
Jan Patočka	Filozof	55			
sv. Václav	Náboženství (světec)	58			
sv. Vít	Náboženství (světec)	58			
Ježíš Kristus	Náboženství	62			
Jidáš	Náboženství	62			
sv. Mikuláš	Náboženství (světec)	65			
sv. Štěpán	Náboženství (světec)	66			
Tři králové	Náboženství	66			
Cyril a Metoděj	Náboženství	67			
Josef Lada	Malíř, spisovatel	69			
Karel Jaromír Erben	Spisovatel	81			
Michael Jackson	Zpěvák	92			
Karel Zeman	Režisér	94			
Zdeněk Burian	Malíř	94			
Vespasianus	Panovník	118			
Titus	Panovník	118			
Krištof Kolumbus	Mořeplavec	131			
Jack Kerouac	Spisovatel	134			
Celkem: 65			Celkem: 7		

3.2.2. Ilustrace a příklady

Tabulka 2

SPN - OBRÁZKY A ILUSTRACE			
Muži		Ženy	
muž (nespecifikovaná role)	7	žena (nespecifikovaná role)	2
chlapec (nespecifikovaná role)	8	dívka (nespecifikovaná role)	18
žák	19	žákyně	19
otec	1	matka	6
syn	4	dcera	4
zákazník	2	zákaznice	3
vědec	1	prodavačka	2
sklář	1	učitelka	2
IT technik	1	fanylnka	4
celkem	44	celkem	60

Jak lze vidět v tabulce 2, bylo v této učebnici na obrázcích více žen než mužů. Bude to především tím, že obrázků v této učebnici je málo a když se na nich objevují lidé, jsou obrázky především ilustrační. Nejsou na nich vyobrazeny např. známé osobnosti. Z rolí, ve kterých jsou lidé vyobrazeni, lze ale jasně vyčíst jisté stereotypy – muž jako vědec, sklář a IT technik a žena jako prodavačka, učitelka a fanylnka.

Na str. 102 jsou například na obrázku 2 chlapeci, kteří spolu hrají videohru a na str. 154 jsou 2 chlapeci, kteří se perou. Tyto aktivity jsou vnímány jako velmi typické pro chlapce.

Na str. 93 jsou na obrázku vyobrazeny 4 křičící dívky. Obrázek má popis „*Předmět masového zbožňování se mění, jeho projevy však zůstávají stejné. Nadšení pod hotelovými okny zpěváka Michaela Jacksona.*“⁸⁸ Jedná se tedy o stereotypní vyobrazení žen „posedlých“ hudebním idolem.

⁸⁸ Tamtéž, s. 93

Tabulka 3

SPN - ostatní osoby v učebnici			
Muži		Ženy	
muž (nespecifikovaná role)	10	žena (nespecifikovaná role)	6
chlapec (nespecifikovaná role)	16	dívka (nespecifikovaná role)	13
otec	10	matka	14
syn	2	dcera	2
vnuk	1	vnučka	1
dědeček	5	babička	9
partner/manžel	3	partnerka/manželka	3
literární postava	13	literární postava	1
strýc	2	sestra	1
filmová postava	1	učitelka	1
poutník	1	prodavačka	1
malíř	1	kněžna	1
podnikatel	1		
kněz	1		
celkem	67	celkem	53

Tabulka 3 obsahuje všechny osoby zmíněné v textu, které nejsou slavnými osobnostmi. Tyto osoby se vyskytly v ilustrativních příkladech sloužících k demonstraci učiva.

Ženy se v textu učebnice nejčastěji vyskytují v roli matky (většinou chlapců). Zde je pár příkladů:

- „Úplně jsi to autíčko rozbil, už se s ním nedá nic dělat,‘ zlobí se maminka.“⁸⁹ V této ukázce je zároveň autíčko jako stereotypní hračka pro chlapce.
- „[...] můžeme slyšet, jak maminka napomíná své dítě, aby se ‚chovalo kulturně‘ [...]“⁹⁰
- „Málem bychom zapomněli: jak je to s tím francouzským a českým klukem, které maminka volá domů k večeři?“⁹¹

⁸⁹ Tamtéž, s. 72

⁹⁰ Tamtéž, s. 74

⁹¹ Tamtéž, s. 88

„Umíte si představit, jak dopadne chyba v práci vašeho tatínka, je-li třeba lékařem nebo řidičem dálkového autobusu?“⁹²

„Lucie se třeba naučí od maminky vařit, ale počítačům vůbec nerozumí – přesto je jednou určitě bude potřebovat. Karel vystudoval medicínu a léčí lidem zlomeniny, ale kdyby měl napsat román, vůbec by mu to nešlo [...]“⁹³

V těchto dvou výňatcích jsou ženám i mužům přisuzovány stereotypní kompetence a povolání. Muž jako „technický typ“, který má předpoklady pro přírodní vědy (medicína) a řízení vozidla. Žena, která umí vařit (učí se to od matky, tedy dochází k reprodukci genderových rolí) a nerozumí počítačům, protože technika je stereotypně mužská doména.

V celé učebnici není jediný příklad, kde by se vyskytovaly pouze ženské postavy. Vždy je přítomen alespoň jeden muž. Naopak příklady, kde se vyskytují pouze muži, nejsou výjimkou.

3.2.3. Jazyk

Žákyně a žáci jsou oslovováni v 2. osobě množného čísla, rod tedy není nutno vyjádřit. Je ale hojně využíváno generické maskulinum a genderově neutrální výrazy se téměř nevyskytují. Zde je pár příkladů:

- *„Pro vás – mladé občany – je to to nejdůležitější [...]“⁹⁴*
- *„Zamyslete se nad otázkou, v čem jsou si vzájemně užiteční lékař a pacient, advokát a klient, dva obchodní partneři.“^{95 96}*

Autoři učebnice se povětšinou snaží o genderově neutrální vyjadřování:

- *„[...] každý den nějaký kroužek (a nás zrovna ten klavír tak nebaví), netrpělivé očekávání soboty a neděle – a jen aby už byly zase nějaké ty prázdniny a mohli jsme dělat jenom to, co opravdu chceme.“⁹⁷ (Zde se jedná o genderově neutrální vyjadřování v první osobě množného čísla.)*

⁹² Tamtéž, s. 11

⁹³ Tamtéž, s. 146

⁹⁴ Tamtéž, s. 9

⁹⁵ Tamtéž, s. 140

⁹⁶ Tyto osoby jsem nepočítala do celkového počtu zmíněných osob, jelikož předpokládám, že se jedná o generické maskulinum a tedy ne nutně osoby mužského rodu.

⁹⁷ DUDÁK, Vladislav, INQUORT, René, MAREDA, Richard. *Občanská výchova pro 6. ročník základní školy*. s. 10

- „Chováte se jako mladí gentlemani a mladé dámy?“⁹⁸
- „[...] vyrůst v moudré, schopné, pracovitě a kdoví ještě jaké mladé muže a ženy.“⁹⁹

„Rozdíl, které mezi kulturami existují, by nám měly sloužit k poučení, k zamyšlení nad sebou samým [...]“¹⁰⁰ U tohoto případu se autoři rozhodli uprostřed věty přejít z množného čísla do jednotného čísla mužského rodu. Přitom by šlo použít formu „nad sebou samými“.

Takových případů, kdy autoři mluví v první osobě jednotného čísla v mužském rodě, je více:

- „Právo užívat své vlastnictví je totiž omezeno požadavkem, abych při jeho užívání neomezoval práva někoho jiného.“¹⁰¹
- „[...] ačkoli mám právo například zničit svůj automobil, byl bych hloupý, kdybych to udělal.“¹⁰²

Pomyslné promluvy vyskytující se v textu jsou také vždy v mužském rodě:

- „Každý z nás slyšel například takovou větu: ‚Rád bych si zařídil vlastní dílnu, ale bohužel na to nemám prostředky.‘“¹⁰³
- „Asi by bylo podivné, kdybychom tato pravidla zaměnili – kdybyste třeba přišli k prodáváči a se slovy ‚ahoj, už jsem tě dlouho neviděl‘ ho přátelsky plácli do zad [...]“¹⁰⁴

V textu mě také zaujaly formulace „Málokoho například napadne, že naši prapradědečkové by si zřejmě nevěděli rady [...]“¹⁰⁵ a „Naši dědečkové razili zásadu, že se „při jídle nemluví“ [...]“¹⁰⁶ Zde by se daly použít výrazy „naši praparodiče“ a „naši prarodiče“ či „naši předkové“ (jednalo by se sice o generické maskulinum, ale alespoň už by už neodkazovalo jen na muže).

Téměř na konci učebnice se objevuje tato otázka pro žákyně a žáky: „Jak byste se například pokusili vyřešit situaci, kdy vás kamarád (kamarádka) mylně obviní z toho, že jste ho pomlouval (pomlouvala)? A jak byste se naopak měli omluvit svému kamarádovi (kamarádce)“

⁹⁸ Tamtéž, s. 12

⁹⁹ Tamtéž, s. 20

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 89

¹⁰¹ Tamtéž, s. 103

¹⁰² Tamtéž

¹⁰³ Tamtéž, s. 117

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 151

¹⁰⁵ Tamtéž, s. 75

¹⁰⁶ Tamtéž, s. 77

za to, že jste k němu (k ní) byli nespravedliví?“¹⁰⁷ Je to jediný případ v celé učebnici, kdy autoři místo generického maskulina používají i ženské tvary slov.

3.2.4. Shrnutí

Z hlediska učiva obsahuje učebnice mnoho genderových stereotypů a velmi striktně rozděluje role a vlastnosti lidí na „typicky ženské“ a „typicky mužské“. Ženy jsou téměř vždy prezentovány v roli matky a pečovatelky o domácnost a nezastávají žádné nestereotypní role ani povolání. Muži jsou naopak vykreslováni jako živitelé rodiny a pracují především v technických oborech. V učebnici je výrazný nepoměr zastoupení významných osobností. Mužů je zmíněno skoro desetkrát více než žen.

Ilustrace a obrázky, které doplňují výklad, také vyobrazují genderové stereotypy. V příkladech, které mají být žákyním a žákům blízké, aby si je dovedli vztáhnout na svou zkušenost, se většinou jako hlavní aktéři vyskytují chlapci. Dívky se objevují převážně jen jako vedlejší postavy ve vztahu k nějakému chlapci či k rodičům.

Jazykově je učebnice značně nekonzistentní. V mnoha případech se zdá, že autoři mluví pouze k chlapcům. Nejvíce se ale objevuje vyjadřování ve druhé osobě množného čísla a generické maskulinum.

3.3. Občanská výchova 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia, Fraus, 2012

Tato učebnice se z většiny zabývá stejnými tématy jako ta předchozí, obsahuje ale navíc i obsáhlou kapitolu věnovanou životu v rodině. Učebnice sestává z následujících kapitol: Člověk v rytmu času, Kalendář, Domov je tam, kde..., Rodinný život, Má vlast, Z historie, Miniúvod do lidských práv, Život ve škole, Osobní bezpečí, První pomoc.¹⁰⁸

Každá kapitola je dále rozdělena do několika podkapitol. Úkoly pro žáky(ně) a otázky k diskuzi nebo k rozšíření učiva se hojně vyskytují téměř za každým odstavcem textu.

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 159

¹⁰⁸ JANOŠKOVÁ, Dagmar et al. *Občanská výchova 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*.

Ve sloupcích na vnějších okrajích stran jsou uvedeny zajímavosti a doplňující otázky a úkoly. Učebnice obsahuje mnoho ilustrací a fotografií a text je rozdělen do velmi krátkých úseků.

3.3.1. Výběr a prezentace učiva

„Zejména ženy musí skloubit svůj pracovní výkon s rodinnými a mateřskými povinnostmi. Setkáváme se ale i s muži, kteří zůstávají místo žen na rodičovské dovolené. Důvodem většinou bývá vyšší plat a pracovní postavení ženy.“¹⁰⁹

Přestože je v tomto úryvku snaha ukázat, že i muži mohou být na rodičovské dovolené, je tato možnost prezentována jen v situaci, kdy žena vydělává více peněz než muž. Autorky a autor tedy pokládají za standard, že muži vydělávají více peněz než ženy a že muži nepůjdou na rodičovskou dovolenou z jiných než ekonomických důvodů. To je v rozporu s požadavky *Příručky pro posuzování genderové korektnosti učebnic*, jejíž autorky tvrdí, že v učebnicích by měly být ukázány možnosti spojení soukromé a pracovní sféry namísto poukazování na jejich konfliktnost a že muži by měli být vyobrazováni v aktivní otcovské roli.¹¹⁰

Na str. 29, která je věnována tématu manželství, je zmíněna polygamie. Jako příklad je zde uvedeno, že Korán připouští až 4 manželky¹¹¹. Je tedy řeč jen o polygynii a polyandrie není zmíněna vůbec. Toto by mohlo u žáků a žákyň 6. třídy, kteří se zde s tématem polygamie pravděpodobně setkávají poprvé, vyvolat mylné domnění, že polygamie existuje pouze ve formě mnohoženství (polygynie).

Na str. 31 je uveden příklad svatebního slibu ženicha a nevěsty:

„Já, Adam, беру si Tebe, Evo, za svou ženu, abys byla matkou mých dětí, abys v mém srdci byla mi společnicí, aby ses smála se mnou v radosti, abys se mnou smutnila v zármutku, abychom společně jako rodina pomáhali i druhým, pokud oba naživu budeme.“¹¹²

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 27

¹¹⁰ VALDROVÁ, Jana, SMETÁČKOVÁ-MORAVCOVÁ, Irena, KNOTKOVÁ-ČAPKOVÁ, Blanka. *Příručka pro posuzování genderové korektnosti učebnic*. s. 19

¹¹¹ JANOŠKOVÁ, Dagmar et al. *Občanská výchova 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. s. 29

¹¹² Tamtéž, s. 31

„Já, Eva, odevzdávám se tobě, Adame, a přijímám tě za manžela. Slibuji, že ti zachovám lásku, úctu a věrnost, že Tě nikdy neopustím a že s Tebou ponesu všechno dobré a zlé až do smrti.“¹¹³

V těchto slibech je velmi zřetelně vyjádřené dominantní postavení muže nad ženou. Lze jej vidět již v první větě, kde si ženich nevěstu „bere za svou ženu“, zatímco nevěsta se ženichovi „odevzdává“. Dále ženich vyjadřuje, co vše od nevěsty očekává, že pro něj bude dělat: „abys byla matkou mých dětí“, „abys v mém srdci byla mi společnicí“ atd. Vše vyjadřuje ve vztahu ke své osobě. Nevěsta ve svých slibech také vyjadřuje, co bude ona pro ženicha dělat. Její sliby jsou tedy také centrovány kolem něj. Z těchto slibů vyplývá, že muž je v manželství dominantním hlavním aktérem a žena je po jeho boku jako opora, nikoli jako jeho rovnoprávná společnice. Ačkoli již v době vydání této učebnice měli podle platného práva oba manželé stejná práva a povinnosti¹¹⁴ a svatební sliby jsou pouze dobrovolnou součástí svatebního obřadu a znění těchto slibů si snoubenci sami libovolně volí, rozhodly se autorky a autor učebnice použít jako příklad takové sliby, které se odkazují spíše na římské právo. V římském právu bylo na manželství nahlíženo jako na svazek uzavíraný v zájmu muže, jemuž se žena podřizovala.¹¹⁵ Simone de Beauvoir uvádí, že Římanky byly podřízeny autoritě svého poručníka – otce, později manžela.¹¹⁶

Na str. 58 jsou modelové hry zaměřené na osvojení komunikačních dovedností:

„Hra na rodiče a děti: Jeden z žáků hraje syna a přemlouvá rodiče, aby mu dovolili vyjet s kamarádem na víkend pod stan. Rodiče se ho bojí pustit, takže přispěchá se svými argumenty synův kamarád. Obě strany spolu soupeří. Se svými názory se může přidat další herec – např. babička nebo teta. Jiné známé situace: dcera nekompromisně žádá zakoupení mobilního telefonu, syn obhazuje, proč si rozstříhal nové džíny.“¹¹⁷

V této modelové hře jsou situace jiné podle toho, zda v ní hraje dívka či chlapec. Ve zmíněných situacích se ale v každodenním životě objevují všechny děti a proto není zřejmý

¹¹³ Tamtéž.

¹¹⁴ ČESKO. § 18 odst. 1 zákona č. 94/1963 Sb., o rodině - znění od 20. 3. 2012. In: *Zákony pro lidi.cz* [online]. © AION CS 2010–2024 [cit. 21. 2. 2024]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1963-94#p18-1>

¹¹⁵ KINCL, Jaromír, URFUS, Valentin, SKŘEJPEK, Michal. *Římské právo*. 3. dotisk prvního vydání. Praha: Beck, 1995. ISBN 80-7179-031-1. s.133

¹¹⁶ BEAUVOIR, Simone de a PATOČKA, Jan. *Druhé pohlaví*. 2. vyd. Přeložil Josef KOSTOHRYZ a Hana UHLÍŘOVÁ. Malá moderní encyklopedie (Orbis). Praha: Orbis, 1967. s. 39

¹¹⁷ JANOŠKOVÁ, Dagmar et al. *Občanská výchova 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. s. 58

důvod, proč všechny zmíněné hypotetické situace nemohly být formulovány genderově neutrálně, např. použitím obou variant „syn/dcera“.

„Namlouvací hry: Rozdělte se na chlapce a děvčata. Vybraní chlapci před tabulí zahrají monolog, který oni považují za jedinečný, originální a neodolatelný. Např. proč právě s ním by měla dívka jít do kina nebo proč zrovna jemu by měla dát své telefonní číslo. Děvčata jednotlivé výstupy komentují. Role si poté vymění.“¹¹⁸

Tato hra mi přijde naprosto nevhodná z několika důvodů. Žáci a žákyně jsou rozdělováni do skupin podle genderu, což může prohlubovat vnímání rozdílů mezi muži a ženami, které by mělo naopak být spíše snižováno. Chlapci mají romanticky zaujmout dívky a naopak, což se ale ne vždy shoduje s jejich romantickou preferencí a zvláště v tomto věku může být tato aktivita pro děti obzvláště nepříjemná, především když mají být výstupy chlapců v závěru komentovány dívkami a naopak.

Na str. 74-75 jsou v hezky graficky zpracovaných medailoncích zmíněny některé významné osobnosti z české historie. Zmíněno je 24 mužů a jen 1 žena. Na str. 76 jsou zmíněni čeští sportovci, mezi nimiž je 7 mužů a znovu jen 1 žena. U historických osobností se dá převaha mužů ospravedlnit útlakem žen a z toho vyplývajícím nedostatkem příležitostí se prosadit. V oblasti sportu je však takto nerovné zastoupení naprosto nepochopitelné. Existuje mnoho významných českých sportovkyň, které by určitě stály za zmínku (např. Martina Sáblíková a Kateřina Neumannová).

„Každý z nás se nemůže stát například špičkovým fotbalistou nebo populární zpěvačkou, protože k tomu nemá vlohy.“¹¹⁹ V této větě je jako vrcholný životní úspěch u muže stereotypně prezentována sportovní kariéra, zatímco u ženy kariéra zpěvačky. To může normativně působit na ambice a životní cíle dětí a vštěpovat jim představy, že sport je spíše mužská doména a zpěv naopak ženská.

Podobný příklad se objevuje na str. 111: *„Znáš ve svém okolí někoho, kdo pracuje jako lékař, zdravotní sestra nebo dobrovolná zdravotní sestra ČK?“¹²⁰* Zde je vyobrazení lékaře jako muže a zdravotní sestry jako ženy. Muž i žena tedy sice pracují ve stejném oboru (zdravotnictví), žena ale zastává nižší, méně kvalifikovanou pozici. Právě takové prezentování světa poté vede k tomu, že ženy mají menší ambice nepronikají do nejvyšších pozic

¹¹⁸ Tamtéž, s. 58

¹¹⁹ Tamtéž, s. 87

¹²⁰ Tamtéž, s. 111

v nejrůznějších oborech, přestože jejich vlohy jsou stejné jako u mužů. Renzetti a Curran uvádějí, že ženy jsou ve zdravotnictví soustředěny na pomocných a pečovatelských pozicích proto, že jejich pracovní náplň připomíná péči o domácnost.¹²¹

*„Myslíš, že kamarádství mezi dívkami je jiné než mezi chlapci?“
„Už tě někdy tvůj kamarád zradil? Už tě někdy zradila kamarádka? Zapiš si pocity, které jsi měl(a).“¹²²*

Tyto otázky vybízejí k odpovědím ve formě generalizací a stereotypů. První otázka může vést dotazované k reprodukci stereotypů jako „muži se spolu nebaví o citech“, „ženy se pomlouvají“ atp. Navíc je opomenuto přátelství mezi dívkami a chlapci, což může také vést k stereotypní domněnce, že muž a žena nemohou být přátelé. Druhá otázka může na základě ojedinělé zkušenosti vést k formování generalizací jako např. že muži jsou v přátelství loajálnější a spolehlivější než ženy nebo naopak. Obě tyto otázky vedou žáky(ně) k úsudku, že mezi ženami a muži jsou tak velké rozdíly, že je jejich přátelství úplně jiné.

Tato učebnice ale na rozdíl od té předchozí obsahuje i části, ve kterých se autorky a autor aktivně snažili překonávat genderové stereotypy a explicitně je zpochybnili:

- *„I dnes často mluvíme o muži jako o živiteli rodiny. Proč? Vždyť už žádný úlovek domů nenosí. Naopak, spíše ženy chodí nakupovat potraviny. Mužské a ženské role se vzájemně prolínají.“¹²³*
- *„Ve svém okolí často uslyšíš mluvit o tom, jaké jsou rozdíly mezi národy, lidmi, muži a ženami atd. Rozdíly se hledají poměrně snadno. Moudří lidé hledají ale především to, co lidi spojuje.“¹²⁴*

Ze známých osobností bylo v učebnici zmíněno 116 mužů a jen 15 žen (viz tabulka 4), což je obrovský nepoměr. Světice byly stejně jako v předchozí učebnici zmíněny v kapitole zabývající se kalendářem a výročními tradicemi¹²⁵, tedy ne pro své zásluhy. Ze zbylých žen jsou pouze 3 zmíněny samostatně: Jana Ondráčková, která je uvedena jako autorka básně použité v učebnici¹²⁶, Božena Němcová¹²⁷ a Marie Terezie¹²⁸. Všechny zbylé ženy jsou vždy

¹²¹ RENZETTI, Claire M. a Daniel J. CURRAN. *Ženy, muži a společnost*. s. 486

¹²² JANOŠKOVÁ, Dagmar et al. *Občanská výchova 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. s. 105

¹²³ Tamtéž, s. 27

¹²⁴ Tamtéž, s. 84

¹²⁵ Tamtéž, s. 14

¹²⁶ Tamtéž, s. 17

¹²⁷ Tamtéž, s. 36

¹²⁸ Tamtéž, s. 72

uvedeny vedle mužů buď jako představitelky stejného oboru (např. Helena Fibingerová mezi sportovci¹²⁹) nebo v nějakém vztahu k muži (např. manželky Karla IV.¹³⁰).

Tabulka 4a

FRAUS - OSOBNOSTI					
Muži			Ženy		
Osobnost	Oblast života	Strana	Osobnost	Oblast života	Strana
Albert Einstein	Vědec (fyzik)	7	sv. Anna	Náboženství (svěťice)	14
Mikuláš z Kadaně	Hodinář	7	sv. Markéta	Náboženství (svěťice)	14
Jan Šindel	Vědec (astronom)	7	Panna Marie	Náboženství	14
Mistr Hanuš	Hodinář	7	sv. Voršila	Náboženství (svěťice)	14
Gaius Julius Caesar	Panovník	9	Jana Ondráčková	Spisovatelka	17
Řehoř XIII.	Náboženství (papež)	9	Gabriela Preissová	Spisovatelka	25
Muhammad	Náboženství	10	Božena Němcová	Spisovatelka	36
Christian Morgenstern	Spisovatel	10	Hana Doskočilová	Spisovatelka	41
Ježíš Kristus	Náboženství	12	Ludmila	Panovnice	70
sv. Michal	Náboženství (světec)	12	Blanka z Valois	Panovnice	72
Tři králové	Náboženství	13	Anna Falcká	Panovnice	72
sv. Řehoř	Náboženství (světec)	13	Eliška Přemyslovna	Panovnice	72
sv. Jan Křtěl	Náboženství (světec)	14	Marie Terezie	Panovnice	72
sv. Prokop	Náboženství (světec)	14	Helena Fibingerová	Sportovkyně	76
sv. Vavřinec	Náboženství (světec)	14	Královna ze Sáby	Panovnice	84
archanděl Michael	Náboženství	14			
sv. Václav	Panovník, světec	14			
sv. Štěpán	Náboženství (světec)	14			
sv. Valentýn	Náboženství (světec, kněz)	14			
sv. Mikuláš	Náboženství (světec)	14			
Jean Giono	Spisovatel	24			
Karel Jaromír Erben	Spisovatel	25			
Jaroslav Seifert	Spisovatel	32			
Charles Chaplin	Herec	34			
Chalil Džibrán	Spisovatel	35			
Euripides	Dramatik	35			
Emil Komárik	Spisovatel	37			
Radek John	Spisovatel, politik	40			
Diogenes	Filozof	41			
Anthony Giddens	Sociolog	44			
Konfucius	Filozof	45			
Bratři Grimmové	Spisovatelé	45			
Nikola Tesla	Vědec (fyzik)	47			
V.L. Moser	Překladatel	52			
Daniel Defoe	Spisovatel	52			
Adam Václav Michna z Otradovic	Skladatel	53			
Šalomoun	Panovník	56			
O. Henry	Spisovatel	56			
Jan Amos Komenský	Pedagog	58			
T. G. Masaryk	Panovník (prezident)	63			
Jan Žižka	Vojevůdce	63			
Jan Hvězda z Vícemilic	Vojevůdce	63			
Kosmas	Kronikář	70			
Rastislav	Panovník	70			
Cyril a Metoděj	Náboženství	70			
Bořivoj I.	Panovník	70			
Boleslav	Panovník	70			
Lomikar	Historická postava	71			
Přemysl Otakar I.	Panovník	72			
Přemysl Otakar II.	Panovník	72			
Václav III.	Panovník	72			
Karel IV.	Panovník	72			
Jiří z Poděbrad	Panovník	72			
Jan Hus	Náboženství (kněz)	72			
Josef II.	Panovník	72			
Vlastimil Brodský	Herec	72			
Jan Werich	Herec, dramatik	72			

¹²⁹ Tamtéž, s. 76

¹³⁰ Tamtéž, s. 72

Tabulka 4b

Přemysl Pitter	Kazatel, spisovatel	74		
Zdeněk Svěrák	Režisér	74		
Jaroslav Smoljak	Režisér	74		
Jiří Voskovec	Herec, dramatik	74		
Jaroslav Foglar	Spisovatel	74		
Pavel Wonka	Obhájce lidských práv	74		
Emil Vogl	Lékař	74		
Jan Mílč z Kroměříže	Náboženství (kazatel)	74		
Josef Dobrovský	Kněz, filolog	75		
Karel Havlíček Borovský	Spisovatel	75		
Bedřich Smetana	Skladatel	75		
František Palacký	Historik, Spisovatel	75		
Otto Wichterle	Vědec (vynálezce)	75		
Petr Čechický	Spisovatel, teolog	75		
Lev Nikolajevič Tolstoj	Spisovatel	75		
Jan Jánský	Vědec (neurolog)	75		
Miloš Forman	Režisér	75		
Jaroslav Heyrovský	Vědec (vynálezce)	75		
Josef Balábán	Voják	75		
Josef Mašín	Voják	75		
Václav Morávek	Voják	75		
Zikmund Lucemburský	Panovník	75		
Josef Božek	Mechanik	76		
Bratřenci Veveřkové	Vědci (vynálezci)	76		
Josef Ressel	Spisovatel, vynálezce	76		
František Křížík	Vědec (vynálezce)	76		
František Josef Gerstner	Technik	76		
Emil Zátopek	Sportovec	76		
Jan Železný	Sportovec	76		
Dominik Hašek	Sportovec	76		
Aleš Valenta	Sportovec	76		
Tomáš Rosický	Sportovec	76		
Jaromír Jágr	Sportovec	76		
Ján Svoboda	Sportovec	76		
Edvard Beneš	Panovník (prezident)	77		
Emil Hácha	Panovník (prezident)	77		
Klement Gottwald	Panovník (prezident)	77		
Antonín Zápotocký	Panovník (prezident)	77		
Antonín Novotný	Panovník (prezident)	77		
Ludvík Svoboda	Panovník (prezident)	77		
Gustav Husák	Panovník (prezident)	77		
Václav Havel	Panovník (prezident)	77		
Václav Klaus	Panovník (prezident)	77		
Miloš Zeman	Panovník (prezident)	77		
Gustav Meyrink	Spisovatel	78		
James Mellaart	Archeolog	83		
Chammurapi	Panovník	90		
Thomas Alva Edison	Vědec (vynálezce)	98		
Howard Gardner	Psycholog	98		
L. Ron Hubbard	Spisovatel	104		
Plautus	Dramatik	104		
Robert Fulghum	Spisovatel	104		
Aischylos	Dramatik	104		
Vladimír Vysockij	Herec, básník	105		
Jan Janský	Vědec (sérolog, neurolog)	112		
Celkem : 116			Celkem: 15	

3.3.2. Ilustrace a příklady

Tabulka 5

FRAUS - OBRÁZKY A ILUSTRACE			
Muži		Ženy	
muž (nespecifikovaná role)	23	žena (nespecifikovaná role)	15
chlapec (nespecifikovaná role)	50	dívka (nespecifikovaná role)	38
partner/manžel	12	partnerka/manželka	12
dělník	17	dělnice	6
člen obecní rady	2	členka obecní rady	4
otec	11	matka	12
syn	11	dcera	14
dědeček	2	babička	2
businessman	4	business woman	4
učitel	1	učitelka	4
žák	32	žákyně	35
kameraman	3	reportérka/moderátorka	3
spisovatel	8	spisovatelka	1
sportovec	18	sportovkyně	15
zraněný	4	zraněná	1
ošetřující zraněné(ho)	1	ošetřující zraněné(ho)	3
šikanující	2	šikanující	1
šikanovaný	2	vychovatelka	1
sírotek	2		
kytarista	1		
voják	12		
postížený válkou	5		
absolvent VŠ	1		
panovník/prezident	14		
starosta	2		
bezdomovec	2		
indián	2		
trosečník	1		
vědec	3		
režisér	1		
skladatel	1		
kazatel	1		
celkem	251	celkem	171

Z kvantitativního hlediska lze z tabulky 5 vyčíst, že mužů se na obrázcích vyskytuje výrazně více než žen. Muži jsou častěji vyobrazeni v nespecifikované roli, tedy většinou na ilustračních obrázcích. Ve většině rolí, ve kterých jsou vyobrazována obě pohlaví, jsou jejich

počty víceméně vyrovnané. Na fotografiích, kde se objevují skupiny lidí (např. v prostředí školní třídy) bývají většinou početně rovnoměrně zastoupena obě pohlaví. Muži ale zastávají na obrázcích širší škálu rolí. Ženy jsou většinou vyobrazeny v situacích, ve kterých jsou zároveň vyobrazeni i muži, zatímco naopak toto neplatí.

Z kvalitativního hlediska jsou na obrázcích role mužů a žen vyobrazovány rozmanitě a častokrát nestereotypně, především v kapitole *Rodinný život*¹³¹. Na str. 26 je vyobrazena rodina úplná, neúplná a široká. Neúplná rodina je vyobrazena na dvou fotografiích, z nichž na jedné je matka, která čte synovi a dceři knihu a na druhé je otec, který se synem a dcerou v kuchyni peče. Nejen je tu tedy vyobrazen muž v aktivní otcovské roli, ale je vyobrazen i v nestereotypní situaci. Na str. 27 v podkapitole *Rodina – postavení a role ženy a muže* jsou na 6 fotografiích vyobrazeny následující situace:

1. žena na sedačce pracuje na počítači a muž vysává podlahu,
2. muž sedí na sedačce a v rukou drží lahev piva a ovladač od televize, zatímco žena žehlí prádlo,
3. muž vytírá podlahu,
4. žena vaří, hlídá 2 dcery a telefonuje,
5. muž opravuje baterii u vany,
6. žena malířka v montérkách drží štětec, kyblík a tapetu na zeď.

Ženy i muži jsou tu tedy vyobrazeni jak ve stereotypních, tak v nestereotypních rolích. Pod těmito fotografiemi je otázka „*Vypadá to ve vaší rodině podobně?*“¹³², která zve žáky a žákyně k zhodnocení a reflexi dělby práce v jejich rodině.

Dále jsou na str. 30 v podkapitole věnované manželství 2 fotografie, na kterých spolu manželé pracují. Na první fotografii žena umývá nádobí a muž jej utírá, na druhé fotografii jsou muž, žena a dcera na zahradě u rozestavěného domu. Muž lopatou nabírá písek a žena nese v rukou dva kýble.

V těchto případech jsou tedy muži i ženy vyobrazováni rozmanitě v genderově stereotypních i nestereotypních rolích. Ženy i muži se podílí jak na chodu domácnosti a výchově dětí, tak i na manuálních pracích.

¹³¹ Tamtéž, s. 25-59

¹³² Tamtéž, s. 27

Tabulka 6

Fraus - ostatní osoby v učebnici			
Muži		Ženy	
muž (nespecifikovaná role)	9	žena (nespecifikovaná role)	3
chlapec (nespecifikovaná role)	37	dívka (nespecifikovaná role)	19
otec	5	matka	8
syn	5	dcera	2
partner/manžel	3	partnerka/manželka	4
učitel	6	učitelka	1
chlapec z dětského domova	5	dívka z dětského domova	2
autor básničky	1	autorka básničky	3
král	4	kněžna	1
literární postava	2	babička	1
starosta	1	teta	1
obecní zastupitel	1	sociální pracovnice	1
trosečník	1	prodavačka	1
drogově závislý	1		
indián	1		
celkem	82	celkem	47

Stejně jako na obrázcích, bylo i v příkladech použitých v textu zastoupeno výrazně více mužů než žen. V tomto případě téměř dvojnásobně. Zajímavé je například, že ačkoli na obrázcích byly vyobrazeny 4 ženy v roli učitelky a jen 1 muž v roli učitele (viz tabulka 5), v příkladech v textu bylo učitelů 6 a učitelka jen 1 (viz tabulka 6), a to jen ve větě „*Špatně nám to vysvětlila, nikdo tomu nerozuměl.*“¹³³

Ve většině fiktivních situací a interakcí, které se v učebnici vyskytují, jsou hlavními (či dokonce jedinými) aktéry muži (chlapci). Zde je několik příkladů:

- „*Táto, dostal jsem pětku z prověrky.*“¹³⁴
- „*Tomáši, umíš mi pomáhat při práci ve škole. Zdeněk*“¹³⁵
- „*Pane starosto, komunikace v našem městě je velmi špatná a lidé si na ni stěžují,*“
říká zastupitel Roman.“¹³⁶
- „*Pavel o přestávkách často zesměšňoval postavu Romana, který byl skutečně trochu při těle. [...]*“¹³⁷

¹³³ Tamtéž, s. 106

¹³⁴ Tamtéž, s. 51

¹³⁵ Tamtéž, s. 59

¹³⁶ Tamtéž, s. 52

¹³⁷ Tamtéž, s. 109

- „Patrik se trápil už dlouho. Doma se rodiče velmi často hádali kvůli nedostatku peněz. Když k tomu ještě přibyla Patrikova špatná známka, vypukly hádky a vyčítání znovu. Navíc se ve škole pořád hádal s několika kluky z vedlejší třídy a učitel jednoho předmětu ho také zrovna neměl v oblibě. [...]“¹³⁸
- „Příběh Jirky: Bylo by to jen obyčejné klučičí pošťuchování, k jakému dochází den co den na všech školách – prostě legrace. Jenže David s Jirkou se pošťuchovali u velkého okna do zahrady. [...] Jen Karel okamžitě zasáhl. Sundal mikinu a přitlačil ji Jirkovi přímo na ránu. [...]“¹³⁹

V posledním výše zmíněném příkladu je navíc použit výraz „obyčejné klučičí pošťuchování“, kterým je ospravedlňováno ublížení na zdraví jednomu z aktérů. Naznačeno je tedy, že u chlapců je vzájemné fyzické násilí očekávané a přijatelné a výsledný úraz je spíše nešťastnou náhodou než přímým důsledkem jejich chování.

Jen ve dvou příkladech v celé učebnici se objevují ženy (dívky) samy bez přítomnosti mužů:

- „Lenka dojíždí do školy z vesnice vzdálené 6 km. [...]“¹⁴⁰
- „Dívka ze sousední třídy je zamlklá a smutná. Všem se vyhýbá a na otázku: ‚Co se děje?‘ nereaguje. Kamarádky říkaly, že prý má na těle modřiny.“^{141 142}

Ve všech ostatních příkladech, kde se objevují ženy, jsou stejně jako v předchozí učebnici většinou buď vyobrazeny jako kamarádky a partnerky mužů nebo jako matky chlapců. Zde jsou příklady:

- „Jana a Pavel se brali z velké lásky. [...]“¹⁴³
- „Bára a Tomáš vyjdou před školu. Z velkého a krásného auta vystoupí člověk a nabídne jim svezení domů.“¹⁴⁴
- „[...] Tomáš se hlasitě hádá s Janou o to, jak bude vypadat jejich divadelní vystoupení na školní akademii. [...]“¹⁴⁵
- „Vašek neměl rád ve škole recitaci básniček. Nebavilo ho to a špatně se mu učily jejich texty. Byl z toho nešťastný, protože tak každý měsíc přibyla v jeho žákovské knížce jedna zbrusu nová pětka. Nakonec mu poradila Pavla. [...]“¹⁴⁶

¹³⁸ Tamtéž, s. 110

¹³⁹ Tamtéž, s. 113

¹⁴⁰ Tamtéž, s. 39

¹⁴¹ Tamtéž, s. 91

¹⁴² Gramatická chyba ve slově „říkaly“ je obsažena i v učebnici.

¹⁴³ Tamtéž, s. 30

¹⁴⁴ Tamtéž, s. 39

¹⁴⁵ Tamtéž, s. 93

- „*Jakub ráno vstal z postele a šel do koupelny. Tvářil se smutně a maminku skoro ani nepozdravil. [...]*“¹⁴⁷
- „*[...] Když přišel Karel domů, svaloval vinu na dveře, zámek, autobus, školu atd. Maminka ho nechala vypovídat a pak mu řekla [...]*“¹⁴⁸
- „*Pavla: „Matykář mě určitě vytasí. Biflovala jsem se to do noci, ale sem úplně dutá.“*“¹⁴⁹

V posledním z těchto příkladů se navíc objevuje stereotypní vyobrazení ženy, která je špatná v matematice. Vyučujícím tohoto „mužského“ předmětu je muž.

Jako jeden z příkladů k zamyšlení je použita následující věta: „*Je možné, aby do 6. třídy základní školy chodil kluk, který bude mít 3. narozeniny až v příštím roce?*“¹⁵⁰ Zde mi přijde zvláštní použití slova „kluk“. Mohlo být použito generické maskulinum „žák“, ale autorky a autor se rozhodli této pomyslné osobě přisoudit konkrétní gender, přestože s obsahem otázky nijak nesouvisí.

3.3.3. Jazyk

V této učebnici byli žáci a žákyně oslovováni v druhé osobě jednotného čísla. Takto zvoleným oslovováním se ale autorky a autor odsoudili k tomu, že museli v mnoha případech vyjádřit mluvnický rod. S tím se vypořádávali velmi nekonzistentně. Někdy bylo použito genderově neutrální vyjádření se závorkami (celkem 45krát) a někdy pouze mužský rod (celkem 14krát). Volba tvarů slov mi přišla zcela náhodná a nevypozorovala jsem žádné vzorce, podle kterých by se použití daných konstrukcí řídilo.

Nekonzistence se často objevuje i v rámci jedné stránky či jednoho bloku textu. Například na straně 55 se hned pod sebou objevují tyto otázky: „*Zapiš si situaci, kdy si myslíš, že jsi dokázal někomu ve svém okolí naslouchat.*“¹⁵¹, „*Jsi vždy rád(a), když si s tebou rodiče povídají?*“¹⁵² Stejný případ je na str. 22: „*Navrhni, kam bys vložil(a) peníze ve vaší obci.*“¹⁵³,

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 99

¹⁴⁷ Tamtéž, s. 106

¹⁴⁸ Tamtéž, s. 107

¹⁴⁹ Tamtéž, s. 63

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 10

¹⁵¹ Tamtéž, s. 55

¹⁵² Tamtéž

¹⁵³ Tamtéž, s. 22

„Až budeš dospělý a budeš mít čas, chtěl bys chodit na jednání obecního zastupitelstva [...]“¹⁵⁴

Na str. 40 jsou ve stejném bloku textu tyto dvě věty: „Važ si sám sebe!“¹⁵⁵, „Bud’ zodpovědný(á) za své jednání.“¹⁵⁶ Takto zvolené formulace vzbuzují dojem, že vážit si sami sebe mají pouze chlapci, zatímco zodpovědné za své jednání mají být i dívky.

Stejně nekonzistentní je v učebnici i použití generického maskulina. Přestože je ve většině případů použito, někdy se vyskytují i oba tvary daných podstatných jmen, což vyvolává otázku, zda byla generická maskulina použita opravdu jako neutrální, nebo jestli popisovala jen muže.

Když je v učebnici pojednáváno o veřejné sféře, která je stereotypně mužskou záležitostí, je vždy použito generické maskulinum, například v těchto otázkách: „Znáš jméno starosty vaší obce?“¹⁵⁷ „Myslíš, že by z tebe byl dobrý prezident našeho státu? Své rozhodnutí zdůvodni.“¹⁵⁸ V kontrastu s tím je tento úryvek: „Dosud nejrozšířenější formou jsou ústavní výchovná zařízení, kojenecké ústavy a dětské domovy. Děti zde žijí ve velkých výchovných kolektivech a mají společného vychovatele nebo vychovatelku.“¹⁵⁹ V případě výchovy dětí, která je společností přisuzována ženám, jsou použity obě varianty.

Zajímavé je, že se na str. 21, která je věnována správě obce, objevuje tato formulace: „Být starostou nebo primátorem vypadá lákavě. Kdo by nechtěl být nejvýše postavenou ženou nebo mužem v obci.“¹⁶⁰ Zde je jasně sdělováno, že slova „starosta“ a „primátor“ jsou generická maskulina zastupující obě pohlaví a že tyto role může zastávat i žena. Na stejné straně je ale otázka: „Byl bys v dospělosti ochoten ujmout se funkce starosty nebo primátora?“¹⁶¹ V této otázce jsou zdánlivě oslovoováni pouze čtenáři mužského pohlaví vzhledem k tomu, že se v učebnici často vyskytují genderově neutrální oslovení, jako například: „Co bys ukázal(a) ve vaší obci návštěvě z ciziny?“¹⁶² Takto nekonzistentní používání jazyka je často matoucí a může v žákyních vyvolat dojem, že jsou opomenuty nebo že se jich daná otázka netýká.

¹⁵⁴ Tamtéž

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 40

¹⁵⁶ Tamtéž

¹⁵⁷ Tamtéž, s. 21

¹⁵⁸ Tamtéž, s. 77

¹⁵⁹ Tamtéž, s. 48

¹⁶⁰ Tamtéž, s. 21

¹⁶¹ Tamtéž

¹⁶² Tamtéž, s. 17

3.3.4. Shrnutí

Především u tématu rodinného života se autorky a autor učebnice snaží být genderově korektní a častokrát ukazují ženy a muže i v nestereotypních rolích. Přesto učebnice v mnoha případech prezentuje stereotypní role a chování a často poukazuje na rozdíly mezi muži a ženami. U známých osobností je obrovský nepoměr v počtu zmíněných mužů a žen. Mužů je v učebnici zmíněno podstatně více například i v oblasti sportu, kde je významných žen v reálném životě opravdu mnoho.

Na fotografiích a ilustracích se objevuje více mužů, kteří zastávají širší škálu rolí než ženy. Většinou ale fotografie nereprodukuje genderové stereotypy a snaží se ukazovat ženy i muže v rozmanitých situacích a rolích. Obě pohlaví jsou prezentována jak ve veřejné tak v soukromé sféře. V ilustrativních příkladech v textu jsou mnohem častěji než ženy (dívky) hlavními aktéry muži (chlapci). Ženy se objevují většinou jen ve vztahu k mužům, častokrát v roli matky.

Z hlediska jazyka je učebnice extrémně nekonzistentní. Oslovování žáků i použití generického maskulina nemá žádný zjevný řád, z čehož usuzují, že jsou jazykové konstrukce voleny zcela náhodně. Různé způsoby oslovování žáků a žákyň vyvolávají dojem, že jsou některé otázky a úkoly určeny jen čtenářům mužského pohlaví.

3.4. Výchova k občanství 6: učebnice vytvořená v souladu s RVP ZV, NOVÁ ŠKOLA, 2021

Poslední učebnice se také zabývá stejnými tématy jako ta přechodí. Názvy čtyř kapitol jsou: Život v čase, Život v rodině, Život mezi lidmi a Místo, kde žiji.¹⁶³

Každá kapitola je dále rozdělena do podkapitol. Tyto podkapitoly jsou někdy (ale ne vždy) rozděleny ještě na menší dílčí celky, které zabírají v průměru 1-2 strany. Na konci každé kapitoly je jedna strana (či dvojstrana) věnována otázkám, které slouží k zopakování probraného učiva. Otázky a úkoly související s učivem se ale objevují také napříč textem, díky čemuž je učebnice velmi interaktivní a vizuálně atraktivní. Obsahuje také mnoho obrázků a ilustrací. Text je rozdělen do velmi krátkých úseků a důležité pojmy jsou zvýrazněny tučným písmem.

¹⁶³ SKÁCELOVÁ, Jana, MRÁZOVÁ, Lenka. *Výchova k občanství 6: učebnice vytvořená v souladu s RVP ZV.*

3.4.1. Výběr a prezentace učiva

„Na následující Velikonoční pondělí se dodnes udržuje zvyk chození ‚na koledu‘. Chodí na ni kluci, případně dospělí muži, s velikonoční pomlázkou. Vyšlehání pomlázkou (většinou z vrbových proutků) má mít na dívky a ženy omlazující účinek – je symbolem předávání síly, svěžesti a zdraví.“¹⁶⁴

Tato velikonoční tradice se již v současnosti nedodržuje v této podobě a „na koledu“ chodí běžně i dívky. Tradice nespočívá jen ve „vyšlehání“ žen a dívek pomlázkou, ale především v tom, že skupina koledníků a kolednic obchází domy a přednáší rýmovanou koledu, za kterou dostávají od obyvatel domů malovaná vejce, sladkosti a dospělí i alkoholické nápoje. V učebnici popsáný tradiční zvyk, který spočívá v jisté formě násilí vůči ženám, je čím dál méně častý a role žen a mužů ve velikonočních tradicích se sjednocují. Zajímavé mi přijde porovnání tohoto úryvku s úryvkem následujícím:

„Noc z 30. dubna na 1. května je u nás dodnes spojena se zvykem ‚pálení čarodějnic‘. V minulosti lidé věřili, že oheň zapálený v tuto noc ochrání hospodářství před nebezpečnými nadpřirozenými silami, a zajistí tak zdar při nadcházejících pracích na poli. Dnes je tento obyčej vnímán jako příležitost k příjemnému posezení u ohně s rodiči nebo s přáteli.“¹⁶⁵

Zde je explicitně uvedeno, že v efektivitu tohoto rituálu věřili lidé v minulosti a dnes jde spíše o společenskou událost. U velikonoční tradice je rituálu přisuzován větší reálný význam.

„V některých zemích mohou muž nebo žena žít v manželství s více osobami opačného pohlaví (tzn. mnohomanželství neboli polygamie). Jeden muž může mít více manželek v islámských zemích. V několika málo oblastech může mít jedna žena více manželů (např. v asijském státě Nepál).“¹⁶⁶

Na rozdíl od předchozí analyzované učebnice (Fraus¹⁶⁷) je v této učebnici u tématu polygamie zmíněna i polyandrie, dokonce s uvedeným příkladem místa výskytu tohoto fenoménu. Je tedy prezentována širší škála možných ženských i mužských rolí v rodině.

„Dříve bývaly role v rodině pevněji vymezeny. Ženy se staraly hlavně o domácnost a výchovu dětí. Muži se věnovali více svému zaměstnání a také opravám domu

¹⁶⁴ Tamtéž, s. 14

¹⁶⁵ Tamtéž, s. 15

¹⁶⁶ Tamtéž, s. 28

¹⁶⁷ JANOŠKOVÁ, Dagmar et al. *Občanská výchova 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia.*

nebo bytu. V současné době je postavení muže a ženy v rodině rovnoprávné. Rozdělení rolí a úkolů v domácnosti a při výchově dětí záleží na jejich vzájemné dohodě. V dnešní době jsou např. někteří otcové na rodičovské dovolené a matky zabezpečují finanční zázemí rodiny“¹⁶⁸

V tomto úryvku je tato učebnice znovu genderově korektnější než ta předchozí v tom, že prezentuje muže na rodičovské dovolené na základě dohody obou partnerů a ne čistě kvůli ekonomické výhodnosti takového uspořádání. Kladně hodnotím také důraz na rovnoprávnost, která zahrnuje i svobodu v rozdělování domácích prací mezi partnery.

Rovná rodičovská role matky i otce a možnost otce být na rodičovské dovolené je zmíněna i v tomto textu: „[...] Existují například programy mateřských center. Jsou to místa, kam mohou chodit matky nebo otcové, kteří jsou na rodičovské dovolené s malými dětmi. [...]“¹⁶⁹.

Na str. 29 je u tématu manželství a rodinných povinností muže a ženy následující aktivita:

„Každý si připravte 6 kartiček. Vždy na dvě kartičky napište vlastnosti, které bývají často stereotypně vnímány jako: a) typicky ženské, b) typicky mužské, c) společné pro muže i ženy. Celá třída pak přiřadí své kartičky do sloupců označených: ženské, mužské, společné. Poté se rozdělte do několika skupin a diskutujte o následujících otázkách: Jaké výhody přinášejí mužům/ženám jejich ‚typické‘ vlastnosti a to, že je od nich okolí očekává? Jaké nevýhody přinášejí ženám/mužům jejich ‚typické‘ vlastnosti a to, že je od nich okolí očekává? Existují některé vlastnosti, které by vás překvapily na muži/ženě? Své závěry prezentujte před třídou.“¹⁷⁰

Tato aktivita vede k aktivnímu uvědomění si a zpochybnění genderových stereotypů. Žákyně a žáci mají promyslet jak pozitivní, tak negativní důsledky uplatňování genderových stereotypů a diskutovat o nich. Velmi dobře je volen i jazyk u zadání této aktivity. Žáci a žákyně mají napsat vlastnosti, které jsou „stereotypně vnímány“ jako mužské či ženské, tedy je zdůrazněno, že tyto vlastnosti nejsou společné všem příslušníkům či příslušnicím daného genderu. Pořadí variant žena/muž se střídá, což odpovídá následujícímu požadavku autorek *Příručky pro posuzování genderové korektnosti učebnic*: „V úvodním slovu, oslovení, v zadáních cvičení se užívá obojí rod (milé žákyně a žáci, dívky a chlapci) a přitom se střídá

¹⁶⁸ SKÁCELOVÁ, Jana, MRÁZOVÁ, Lenka. *Výchova k občanství 6: učebnice vytvořená v souladu s RVP ZV*. s. 29

¹⁶⁹ Tamtéž, s. 22

¹⁷⁰ Tamtéž

pořadí [...]“¹⁷¹ Při této aktivitě musí vyučující klást důraz na to, aby žákyně a žáci chápali, že se jedná pouze o stereotypy, které nemusí vždy reflektovat realitu a které je třeba zpochybňovat a překonávat.

Dále jsou zde otázky: „*Je podle vás důležité, aby ženy mohly pracovat ve stejných zaměstnáních jako muži a byly za práci stejně hodnoceny? Co myslíte, je tomu skutečně tak?*“¹⁷² Tyto sugestivně položené otázky vedou žáky a žákyně k uvědomění si genderových nerovností na pracovním trhu.

U tématu registrovaného partnerství je v učebnici tato aktivita:

„Rozdělte se na dvě skupiny. V jedné skupině diskutujte o tom, jaké hodnoty by měli uznávat a co by podle vás měli o sobě vědět lidé, kteří chtějí vstoupit do manželství. Ve druhé pak přemýšlejte o tomtéž z pohledu lidí, kteří vstupují do registrovaného partnerství. V každé skupině nakreslete dům. Do jeho jednotlivých částí podle důležitosti (základy, stěny, střecha, dveře...) vepište hodnoty, na kterých jste se jako skupina shodli. Jak moc se výsledné obrázky liší?“¹⁷³

Zde jsou žákyně a žáci vedeni k tomu, aby si na základě výsledku vlastní aktivity uvědomili, že heterosexuální i homosexuální vztahy jsou založeny na stejných hodnotách. Učí se tedy, že všechny formy romantických vztahů mají stejné základy bez ohledu na pohlaví partnerů, což v důsledku vede k respektu a toleranci vůči homosexuálům a potažmo i dalším menšinám ve společnosti.

„[...] Někdy jsou děti zneužívány jako tzv. dětské vojáky. Některé děti byly do těchto podmínek prodány. Nejedná se přitom pouze o chlapce, každý pátý dětský voják je dívka. V ozbrojených skupinách jsou dívky ohroženy sexuálním násilím.“¹⁷⁴

V tomto úryvku oceňuji zdůraznění, že mezi dětskými vojáky jsou i dívky, jelikož role vojáka je stereotypně vnímána jako čistě mužská. Navíc je zmíněno i nebezpečí sexuálního násilí, které dívkám v této situaci hrozí. Je tedy upozorněno nejen na přítomnost žen, ale i na specifický problém, se kterým se mohou jako ženy potýkat.

¹⁷¹ VALDROVÁ, Jana, SMETÁČKOVÁ-MORAVCOVÁ, Irena, KNOTKOVÁ-ČAPKOVÁ, Blanka. *Příručka pro posuzování genderové korektnosti učebnic*. s. 22

¹⁷² SKÁCELOVÁ, Jana, MRÁZOVÁ, Lenka. *Výchova k občanství 6: učebnice vytvořená v souladu s RVP ZV*. s. 29

¹⁷³ Tamtéž

¹⁷⁴ Tamtéž, s. 39

Na str. 55 je zmíněno 12 osobností, z nichž jen 1 je žena (Božena Němcová). Dohromady je v učebnici ze známých osobností zmíněno 73 mužů a 13 žen (viz tabulka 7). Světice byly uvedeny jako součást pranostik. Panovnice byly zmíněny v rodokmenu českých králů na str. 20, tedy především jako manželky panovníků. Spisovatelky a scénářistky byly uvedeny pod úryvky z jejich děl, které byly v učebnici použity.

Tabulka 7

Nová škola - osobnosti					
Muži			Ženy		
Osobnost	Oblast života	Strana	Osobnost	Oblast života	Strana
J.R.R. Tolkien	Spisovatel	5	sv. Anna	Náboženství (svěťice)	6
Ota Hofman	Spisovatel	7	sv. Markéta	Náboženství (svěťice)	17
Mikuláš z Kadaně	Hodinář	7	Panna Marie	Náboženství	17
Daniel Defoe	Spisovatel	8	Eliška Přemyslovna	Panovnice	20
Josef Věromír Pleva	Spisovatel	8	Anna Svidnická	Panovnice	20
Ježíš Kristus	Náboženství	9	Eliška Pomořanská	Panovnice	20
Gaius Julius Caesar	Panovník	9	Alžběta Lucemburská	Panovnice	20
Řehoř XIII.	Náboženství (papež)	9	Alžběta Habsburská	Panovnice	20
Muhammad	Náboženství	9	Marie Poledňáková	Scénáristka	26
Piotr Krzywzewski	Spisovatel	10	Markéta Zinnerová	Scénáristka	44
sv. Václav	Panovník	11	Lucie Seifertová	Spisovatelka	51
sv. Martin	Náboženství (světec)	12	Božena Němcová	Spisovatelka	55
sv. Štěpán	Náboženství (světec)	12	Markéta Hejkalová	Spisovatelka	57
Tři králové	Náboženství	13			
T. G. Masaryk	Panovník (prezident)	14			
Leonardo da Vinci	Malíř	15			
Jidáš	Náboženství	15			
sv. Jiří	Náboženství (světec)	15			
Karel Hynek Mácha	Spisovatel	16			
sv. Jan Křtítel	Náboženství (světec)	16			
sv. Medard	Náboženství (světec)	16			
sv. Antonín	Náboženství (světec)	16			
sv. Vít	Náboženství (světec)	16			
Cyril a Metoděj	Náboženství	17			
Jan Hus	Náboženství (kněz)	17			
sv. Vavřinec	Náboženství (světec)	17			
sv. Bartoloměj	Náboženství (světec)	17			
Václav Koubek	Spisovatel	19			
Jan Lucemburský	Panovník	20			
Karel IV.	Panovník	20			
Václav IV.	Panovník	20			
Zikmund Lucemburský	Panovník	20			
Albrecht Habsburský	Panovník	20			
Kazimír IV. Jagellonský	Panovník	20			
Ladislav Pohrobek	Panovník	20			
Vladislav II. Jagellonský	Panovník	20			
Ferdinand I.	Panovník	20			
Maximilián II.	Panovník	20			
Rudolf II.	Panovník	20			
Matyáš Habsburský	Panovník	20			
Jindřich Plachta	Spisovatel	22			
Mark Twain	Spisovatel	30			
Walter Moers	Spisovatel	35			
Jan Amos Komenský	Pedagog	36			
Jaroslav Foglar	Spisovatel	37			
Robert Fulghum	Spisovatel	37			
Zdeněk Jirotka	Spisovatel	38			
Jan Werich	Herec, dramatik	45			
Ondřej Sekora	Spisovatel	47			
Jaromír Jágr	Sportovec	48			
Petr Čech	Sportovec	48			
Jan Žižka	Vojevůdce	49			
Alois Jirásek	Spisovatel	51			
Petr Hora Horeš	Spisovatel	51			
Petr Pítha	Náboženství (kněz)	51			
Bohuslav Žárský	Spisovatel	52			
Josef Kajetán Tyl	Dramatik	53			
František Škroup	Skladatel	53			
Franz Kafka	Spisovatel	54			
Josef Lada	Malíř, Spisovatel	55			
Gustav Mahler	Skladatel	55			
Leoš Janáček	Skladatel	55			
Otto Wichterle	Vědec (vynálezce)	55			
Karel Poláček	Spisovatel	55			
Radek Banga	Zpěvák	55			
Miloš Forman	Režisér	55			
Mikoláš Aleš	Malíř	55			
Eduard Petiška	Spisovatel	56			
Ludwig van Beethoven	Skladatel	56			
Ernest Thompson seton	Spisovatel	58			
Celkem: 73			Celkem: 13		

3.4.2. Ilustrace a příklady

Tabulka 8

NOVÁ ŠKOLA - OBRÁZKY A ILUSTRACE			
Muži		Ženy	
muž (nespecifikovaná role)	35	žena (nespecifikovaná role)	12
chlapec (nespecifikovaná role)	24	dívka (nespecifikovaná role)	34
žák	17	žákyně	41
učitel	1	učitelka	1
partner/manžel	7	partnerka/manželka	5
otec	15	matka	19
syn	15	dcera	16
dědeček	3	babička	2
úředník	16	úřednice	4
panovník/prezident	20	panovnice (příbuzná panovníka)	5
podřízený zaměstnanec	1	manažerka	1
mlátící pomlázkou	1	mláčená pomlázkou	1
sportovec	8	sportovkyně	1
spisovatel	1	spisovatelka	1
literární postava	12	literární postava	1
trosečník	1	sousedka	1
vnuk	1		
farář	2		
šikanující	8		
šikanovaný	4		
bezdomovec	1		
skladatel	1		
křesťanská osobnost	18		
celkem	212	celkem	145

Stejně jako v předchozí učebnici se i v této na obrázcích objevovalo více mužů než žen a zastávali širší spektrum rolí (viz tabulka 8). Muži byli častěji vyobrazováni v nespecifikované roli než ženy, zato dívky a žákyně početně převažovaly nad svými mužskými protějšky. Muži byli tedy častěji zobrazováni jako dospělí a ženy jako děti/dospívající. Na fotografiích ze školního prostředí se žákyně (ženy) objevovaly v mnohem větší míře než žáci (muži).

U tématu rodinného života se na str. 28 nachází fotografie, na níž muž sedí s dívkou (pravděpodobně dcerou) na lodi a připravuje jídlo. Pod fotografií je popis: „*rozdělení rolí v rodině závisí na rozhodnutí partnerů*“¹⁷⁵. Na následující straně je fotografie, na které muž

¹⁷⁵ Tamtéž, s. 28

sedí u pracovního stolu a stojí u něj žena, která mu podává papír. K této fotografii patří následující popis: „žena na postu manažerky vykonává práci, která je obvykle vnímána jako mužská“¹⁷⁶. Obě tyto fotografie vyobrazují muže a ženy v nestereotypních rolích a aktivně na tuto nestereotypnost poukazují. Především popis u druhé fotografie explicitně pojmenovává genderový stereotyp a snaží se ho překonávat.

Na str. 42, která se věnuje násilí na dětech, je u tématu sexuálního násilí ilustrace s popisem: „kde se vás dospělí nesmějí dotýkat“¹⁷⁷. Na této ilustraci jsou vedle sebe tři nahé osoby. První je zepředu vyobrazená osoba ženského pohlaví, která má zakroužkovaná ňadra a genitál. Druhý je zepředu vyobrazený muž, který má zakroužkovaný pouze genitál. Třetí osoba, která je zobrazena zezadu, má zakroužkované hýždě. Tato třetí osoba má dlouhé vlasy stažené v culíku, z čehož lze usoudit, že se jedná o ženu, jelikož u předchozích dvou vyobrazených osob měla žena dlouhé vlasy a muž krátké. Jedná-li se tedy opravdu o ženu, potom z toho vyplývá, že dotýkat se muže/chlapce v oblasti hýždí není bráno jako sexuální zneužívání. To vnímám jako velmi problematické, jelikož chlapci, kteří jsou obětí takového zneužívání, mohou dojít k závěru, že se nejedná o problém, když nejsou dívkami, a případné zneužívání nenahlásí.

¹⁷⁶ Tamtéž, s. 29

¹⁷⁷ Tamtéž, s. 42

Tabulka 9

Nová škola - ostatní osoby v učebnici			
Muži		Ženy	
muž (nespecifikovaná role)	24	žena (nespecifikovaná role)	14
chlapec (nespecifikovaná role)	16	dívka (nespecifikovaná role)	5
otec	11	matka	9
syn	6	dcera	5
dědeček	6	babička	5
bratr	6	sestra	3
bratranec	2	sestřenice	2
strýc	4	teta	5
švagr	1	švagrová	1
pradědeček	1	prababička	2
tchán	2	tchyně	2
zeť	1	snacha	1
král	1	královna	1
učitel	1	učitelka	1
literární postava	18	literární postava	3
synovec	1	manželka/partnerka	6
domovník	1	sousedka	1
fotbalista	1		
celkem	103	celkem	66

Stejně jako na obrázcích se i v příkladech v textu objevuje více mužů než žen, a to skoro ve všech rolích, kde se objevují zástupci a zástupkyně obou pohlaví. V této učebnici se jako v jediné ze všech tří analyzovaných učebnic objevuje v příkladech více otců než matek.

Žen se sice v příkladech objevuje méně než mužů, jsou ale vyobrazovány v rozmanitých rolích. Ženy a dívky jsou v příkladech často hlavními aktérkami na rozdíl od předchozích učebnic, kde byly především matkami mužských aktérů. Zde je pár příkladů, ve kterých se objevují ženy a dívky:

- „Máma přišla dříve domů a přistihla dceru, jak kouří v koupelně. Po chvíli přichází také otec.“¹⁷⁸
- „Sestra se ve společném pokoji učí na písemku a její starší bratr chce poslouchat hlasitou hudbu.“¹⁷⁹
- „Linda při písemce opisovala.“¹⁸⁰

¹⁷⁸ Tamtéž, s. 33

¹⁷⁹ Tamtéž

¹⁸⁰ Tamtéž, s. 43

- „Martina předběhla celou frontu, aby se dostala do kina.“¹⁸¹
- „Marie se vrátila domů s pláčem. Když se jí maminka zeptala, co se stalo, přiznala, že ji v parku nutil neznámý muž, aby šla s ním. Když nechtěla, začal ji honit. Naštěstí stihla naskočit do odjíždějící tramvaje.“¹⁸²

3.4.3. Jazyk

Žákyně a žáci byli oslovováni ve 2. osobě množného čísla, tudíž nebyl vyjádřen mluvnický rod:

- „V učebnici dějepisu vyhledejte informace o starověkém Řecku a Římě. [...]“¹⁸³
- „Zopakujte si, jak se nazývá hlavní orgán územní samosprávy.“¹⁸⁴

Autorky učebnice se však od tohoto stylu oslovování celkem třikrát odchýlily:

- „Maminka ti zakázala jezdit večer na kole po ulici, ale jednou večer jezdí po ulici tvoji kamarádi a zavolají na tebe, ať se k nim přidáš. Druhý den ti maminka řekne, že si není zcela jistá, jestli jsi to byl opravdu ty. [...]“¹⁸⁵
- „Starej se o nepřítomné kamarády. Když tvůj kamarád není ve škole, zavolej mu, aby ses dozvěděl, jestli pro něj nemůžeš něco udělat. Přines mu domácí úkoly a popovídej si s ním.“¹⁸⁶
- „Pokud si nejsi jistý ohledně zadání instrukcí nebo údajů, neboj se požádat kamaráda o pomoc.“¹⁸⁷

Ve všech těchto případech jsou čtenáři a čtenářky oslovováni v mužském rodě. Důvod pro takovou volbu oslovení není zřejmý, autorky mohly klidně zůstat u oslovování v množném čísle, které se jinak vyskytuje v celé učebnici. Pokud bylo záměrem učinit oslovení osobnějším, mohly být použity např. závorčky či lomítka, aby byly přímo oslovovány i dívky. Tvary „byl(a)“, „dozvěděl(a)“ a „jistý/á“ by text nijak nenarušily a naopak by kladně působily na dívky, které by se při čtení tohoto textu mohou cítit vyloučeny.

Generické maskulinum je používáno ve vysoké míře:

¹⁸¹ Tamtéž

¹⁸² Tamtéž

¹⁸³ Tamtéž, s. 38

¹⁸⁴ Tamtéž, s. 49

¹⁸⁵ Tamtéž, s. 33

¹⁸⁶ Tamtéž, s. 36

¹⁸⁷ Tamtéž

- „[...] Pokud chcete, povídejte si o kresbách s blízkým kamarádem.“¹⁸⁸
- „Sepište projevy, podle kterých poznáte, že je spolužák obětí šikany.“¹⁸⁹
- „Zahrajte si se sousedem v lavici hru. Sedněte si zády k sobě a vezměte si tužky a papíry. Jeden z vás dostane od učitele obrázek. [...]“¹⁹⁰
- „[...] Svoje tipy prodiskutujte s ostatními skupinkami a s vyučujícím.“¹⁹¹

V učebnici se ale objevují tři případy, kdy jsou použity genderově neutrální tvary:

- „[...] zkontrolujte společně s vyučující nebo vyučujícím“¹⁹²
- „[...] Děti zde žijí ve větších kolektivech a starají se o ně vychovatelé nebo vychovatelky.“¹⁹³
- „proti šikaně vám může pomoci např. učitel/učitelka“¹⁹⁴

Zajímavé je, že tyto tvary jsou použity jen u povolání, která jsou stereotypně přisuzována ženám. U všech ostatních případů, kdy se v učebnici vyskytuje vyučující, je ale použito generické maskulinum (viz výše zmíněné příklady použití generického maskulina), a proto jsou tyto tři případy opravdu zvláštní a vyvolávají spíše dojem nekonzistence než genderové vyváženosti v jazyce.

3.4.4. Shrnutí

Z hlediska obsaženého učiva je tato učebnice jednoznačně genderově nejkorektnější. Žáci a žákyně jsou přímo vedeni k rozpoznání a aktivnímu zpochybňování genderových stereotypů, a to především u tématu rodinného života a dělby práce v rodině. Ženy i muži jsou vyobrazováni v nestereotypních rolích a je zdůrazňována jejich rovnost. Je kladen důraz i na aktivní otcovství mužů. U zmíněných známých osobností výrazně početně převažovali muži nad ženami. Oproti předchozím učebnicím bylo ale zmíněno více autorek ženského pohlaví a byly buď použity úryvky z jejich děl nebo doporučena jejich literatura.

Na ilustracích i v příkladech v textu se objevovali muži častěji než ženy. Nevyskytovaly se tu ale žádné do očí bijící stereotypizace a muži byli často vyobrazováni v otcovské roli.

¹⁸⁸ Tamtéž, s. 19

¹⁸⁹ Tamtéž, s. 41

¹⁹⁰ Tamtéž, s. 32

¹⁹¹ Tamtéž, s. 47

¹⁹² Tamtéž, s. 23

¹⁹³ Tamtéž, s. 24

¹⁹⁴ Tamtéž, s. 41

Z jazykového hlediska bylo v učebnici většinou použito generické maskulinum a neutrální oslovení ve 2. osobě množného čísla. Autorky byly ale v používání těchto konstrukcí nekonzistentní a několikrát se od nich odchýlily k oslovení ve 2. osobě jednotného čísla v mužském rodě a k nahrazení generického maskulina genderově neutrálními tvary.

4. Závěr

Cílem této práce bylo provést analýzu vybraných učebnic z genderového hlediska a vyhodnotit míru jejich genderové korektnosti. Předpokládala jsem, že časový odstup mezi vydáním jednotlivých učebnic se do míry genderové korektnosti promítne, tedy čím novější učebnice, tím korektnější. Tento předpoklad se potvrdil. Nejstarší učebnice (SPN) obsahovala mnoho explicitně vyjádřených genderových stereotypů a předsudků. U žen byla silně zdůrazňována jejich role matky a pečovatelky o domácnost, zatímco u mužů role technicky zdatného živitele rodiny. V druhé analyzované učebnici (Fraus) se stereotypní vyobrazování mužů a žen stále objevovalo, ale již méně často a především výrazně méně explicitně. Především v kapitole věnované rodinnému životu byl kladen důraz na rovnost obou pohlaví a byli zde vyobrazeni muži i ženy v nestereotypních rolích. Nejnovější učebnice (NOVÁ ŠKOLA) vyobrazovala ženy i muže v rozmanitých rolích a byl kladen důraz na genderovou rovnost a aktivní zpochybňování genderových stereotypů. Je zde tedy jasně viditelný vývoj směrem k genderové korektnosti.

Všem analyzovaným učebnicím se však dají vytknout dvě věci. První z nich je velice nevyvážené zastoupení žen a mužů mezi slavnými osobnostmi, které jsou v učebnicích zmíněny. Přestože se podíl žen v učebnicích zvyšoval (11% u učebnice od nakladatelství SPN, 13% u nakladatelství Fraus a 18% u nakladatelství NOVÁ ŠKOLA), stále byl u všech velice nízký. Takovéto androcentrické vyobrazení světa může ve svém důsledku negativně dopadat na ambice dívek. Druhou věcí, kterou u všech učebnic shledávám problematickou, je nekonzistence v používání genderově neutrálního jazyka. Všechny učebnice se od genderově neutrálních formulací při oslovování žáků a žákyň či u názvů osob často odchylovaly ve prospěch mužského rodu, a to bez zjevného důvodu. Právě kvůli absenci jakýchkoli vzorců, které by objasňovaly, proč je v daných případech volen mužský rod, jsem dospěla k úsudku, že autorky a autoři analyzovaných učebnic při jejich psaní nezohledňovali genderovou neutralitu použitého jazyka.

Tuto bakalářskou práci považuji za přínosnou tím, že přispívá do výčtu učebnic, které již byly z genderového hlediska analyzovány jinými autorkami a autory. Byla bych ráda, kdyby tato práce inspirovala učitele a učitelky k tomu, aby sami podrobili učebnice, které ve výuce používají, rozboru z hlediska genderu a aby při výběru učebnic tento aspekt zohlednili. Genderová korektnost samozřejmě není jediným kritériem, které je při volbě učebnice

podstatné, ale upozorňováním na tuto problematiku můžeme přispět k tomu, aby se (nejen) genderová korektnost učebnic nadále zvyšovala.

5. Seznam použité literatury

5.1. Primární zdroje: Analyzované učebnice

DUDÁK, Vladislav, INQUORT, René, MAREDA, Richard. *Občanská výchova pro 6. ročník základní školy*. 1. vydání. Praha: SPN – pedagogické nakladatelství, akciová společnost, 1999. ISBN 80-7235-061-7.

JANOŠKOVÁ, Dagmar, ONDRÁČKOVÁ, Monika, BROM, Zdeněk, ČEČILOVÁ, Anna, ČÁBALOVÁ, Dagmar. *Občanská výchova 6: učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia*. 1. vydání. Plzeň: Nakladatelství Fraus, 2012. ISBN 978-80-7238-397-9.

SKÁCELOVÁ, Jana a MRÁZOVÁ, Lenka. *Výchova k občanství 6: učebnice vytvořená v souladu s RVP ZV*. 8. vydání. Brno: NOVÁ ŠKOLA, s.r.o., 2021. ISBN 978-80-7600-219-7.

5.2. Sekundární zdroje

5.2.1. Knižní zdroje

BEAUVOIR, Simone de a PATOČKA, Jan. *Druhé pohlaví*. 2. vyd. Přeložil KOSTOHRYZ, Josef a UHLÍŘOVÁ, Hana. *Malá moderní encyklopedie (Orbis)*. Praha: Orbis, 1967.

BOURDIEU, Pierre. *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum, 2000. ISBN 80-7184-775-5.

KINCL, Jaromír, URFUS, Valentin, SKŘEJPEK, Michal. *Římské právo*. 3. dotisk prvního vydání. Praha: Beck, 1995. ISBN 80-7179-031-1.

LINHART, Jiří, VODÁKOVÁ, Alena, PETRUSEK, Miloslav. *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum, 1996. ISBN 80-7184-311-3.

OAKLEY, Ann, POLÁČKOVÁ, Milena, POLÁČEK, Martin, ČERMÁKOVÁ, Marie. *Pohlaví, gender a společnost*. Praha: Portál, 2000. ISBN 80-7178-403-6.

ORTNER, Sherry B. *Is female to male as nature is to culture?* In Rosaldo, M. Z. and Lamphere L. (ed.) *Woman, culture, and society*. Stanford: Stanford University Press. 1974. s. 68-87.

RENZETTI, Claire M. a CURRAN, Daniel J. *Ženy, muži a společnost*. Praha: Karolinum, 2003. ISBN 80-246-0525-2.

SMETÁČKOVÁ, Irena a JARKOVSKÁ, Lucie. *Gender ve škole: příručka pro budoucí i současné učitelky a učitele*. Praha: Otevřená společnost, 2006. ISBN 80-903331-5-X.

SMETÁČKOVÁ, Irena. *Genderové představy a vztahy: sociální a kognitivní aspekty vývoje maskulinity a femininity v průběhu základní školy*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2016. Gender sondy (Sociologické nakladatelství). ISBN 978-80-7419-229-6.

VALDROVÁ, Jana. *Reprezentace ženství z perspektivy lingvistiky genderových a sexuálních identit*. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2023. ISBN 978-80-246-5650-2.

WEST, Candace a ZIMMERMAN, Don H. *Doing Gender*. Gender and Society. 1987. roč. 1987, č. 1.

5.2.2. Elektronické zdroje

ČESKO. § 18 odst. 1 zákona č. 94/1963 Sb., o rodině - znění od 20. 3. 2012. In: *Zákony pro lidi.cz* [online]. © AION CS 2010–2024. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1963-94#p18-1> [21. 2. 2024]

Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání. [online]. Praha: MŠMT, 2023. 164 s. Dostupné z: <https://www.msmt.cz/file/60263/>. [15.2.2024]

VALDROVÁ, Jana, SMETÁČKOVÁ-MORAVCOVÁ, Irena, KNOTKOVÁ-ČAPKOVÁ, Blanka. 2004. *Příručka pro posuzování genderové korektnosti učebnic*. Praha. Dostupné z: <https://adoc.pub/piruka-pro-posuzovani-genderove-korektnosti-uebnic.html> [28.11.2023]

6. Seznam tabulek

Tabulka 1: SPN – zmíněné významné osobnosti

Tabulka 2: SPN – obrázky a ilustrace

Tabulka 3: SPN – ostatní zmíněné osobnosti v učebnici

Tabulka 4: Fraus – zmíněné významné osobnosti

Tabulka 5: Fraus – obrázky a ilustrace

Tabulka 6: Fraus – ostatní zmíněné osoby v učebnici

Tabulka 7: NOVÁ ŠKOLA – zmíněné významné osobnosti

Tabulka 8: NOVÁ ŠKOLA – obrázky a ilustrace

Tabulka 9: NOVÁ ŠKOLA – ostatní zmíněné osoby v učebnici